

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΜΕΑΣ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ

ΕΡΑΣΜΙΑ Ν. ΜΠΙΤΣΙΚΑ

Εκκ. 227. Μεταλλωρύχοι στην είσοδο της στοάς Νο 65 στην Πλάκα.

ΜΕΤΑΛΛΩΡΥΧΟΙ – ΜΕΤΑΛΛΟΥΡΓΟΙ ΤΗΣ ΛΑΥΡΕΩΤΙΚΗΣ

ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1865-1940. ΠΑΡΑΒΑΣΕΙΣ ΕΡΓΟΔΟΣΙΑΣ.

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ: ΛΑΖΟΣ ΓΡΗΓΟΡΗΣ (ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ)

ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ ΕΦΗ

ΚΟΥΖΗΣ ΓΙΑΝΝΗΣ

ΑΠΡΙΛΙΟΣ 2009

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	5-13
Α) Μεθοδολογία, Β) Το άγριο τοπίο των μεταλλείων	
ΜΕΡΟΣ Α΄ ΤΟ ΜΕΤΑΛΛΕΥΤΙΚΟ ΛΑΥΡΙΟ	14-31
ΚΕΦ.1	ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ ΣΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ 19 ^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ. Ο ΜΕΤΑΛΛΕΥΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ.
ΚΕΦ.2	ΤΟ ΛΑΥΡΙΟ ΚΑΙ ΤΑ ΜΕΤΑΛΛΕΙΑ
2.1.	Η ιστορία των μεταλλείων
2.2.	Το Λαυρεωτικό ζήτημα
2.3.	Το Λαύριο της νεότερης εποχής
ΜΕΡΟΣ Β΄ ΤΟ ΕΓΚΛΗΜΑ ΕΙΣ ΒΑΡΟΣ ΤΟΥ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΤΟΥ ΛΑΥΡΙΟΥ	32-78
ΚΕΦ.1.	ΟΙ ΜΕΤΑΛΛΩΡΥΧΟΙ-ΜΕΤΑΛΛΟΥΡΓΟΙ ΚΑΙ Η ΖΩΗ ΤΟΥΣ ΣΤΑ ΜΕΤΑΛΛΕΙΑ
1.1.	Η ταυτότητα της εργατικής τάξης
1.2.	Ο ρόλος των μεταλλευτικών εταιριών στην ζωή των εργατών-τριών
1.3.	Συνθήκες διαβίωσης των μεταλλωρύχων-μεταλλουργών
Α) Εργατικές κατοικίες και αυτοσχέδιες καλύβες Β) Ανθυγιεινή διαβίωση Γ) Πείνα – Εξαθλίωση	
ΚΕΦ.2.	ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΛΛΩΡΥΧΩΝ- ΜΕΤΑΛΛΟΥΡΓΩΝ
2.1.	Οι κίνδυνοι εργασίας
Α) Βαριές ασθένειες-Δηλητηριάσεις Β) Εργατικά Ατυχήματα-Θάνατοι	
2.2.	Τα χαμηλά μεροκάματα
2.3.	Γυναίκες εργάτριες και ανήλικοι εργάτες
2.4.	Οι εγκληματικές ευθύνες των μεταλλευτικών εταιριών και ο ρόλος των Επιθεωρητών Εργασίας
ΜΕΡΟΣ Γ΄ ΆΛΛΕΣ ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΙ	79-87
ΚΕΦ.1.	Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ. Ο ΑΓΩΝΑΣ ΤΩΝ ΕΡΓΑΤΩΝ ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΤΗΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ.
ΚΕΦ.2.	ΣΗΜΕΡΙΝΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΑ ΜΕΤΑΛΛΕΙΑ ΤΟΥ ΑΝΑΠΤΥΣΣΟΜΕΝΟΥ ΚΟΣΜΟΥ
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	90-91
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	92-106
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ	107-109

Θερμά ευχαριστώ την οικογένειά μου για
την συμπαράστασή τους σε όλο το διάστημα της έρευνας
των πηγών και προετοιμασίας της εργασίας.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην παρακάτω εργασία ερευνάται το έγκλημα της στυγνής υπερεκμετάλλευσης των εργατών στα μεταλλεία αργυρούχου μολύβδου της Λαυρεωτικής την περίοδο 1865-1940 από τις δύο μεγάλες εταιρείες που δραστηριοποιήθηκαν εκεί και κυρίως την Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου του Ιωάννη Φ. Σερπιέρι, στους χώρους της οποίας συνέβησαν και τα περισσότερα εργατικά ατυχήματα.

Στα πλαίσια της *σύγχρονης* – αν και όχι πρόσφατης - ιστορίας της Ελλάδας γίνεται σ'ένα πρώτο επίπεδο αναφορά στις συνθήκες που γέννησαν την ελληνική μεταλλουργία τον 19^ο αιώνα, στην ιστορία της Λαυρεωτικής και του σημαντικότερου μεταλλευτικού κέντρου της Ελλάδας, στο Λαυρεωτικό Ζήτημα που αφορά στην χρόνια αντιδικία μεταξύ του ελληνικού κράτους και του Ιταλού επιχειρηματία Ι.Φ.Σερπιέρι για την κυριότητα των εκβολάδων (υποπροϊόν από το α'στάδιο επεξεργασίας του αργύρου) και στις δεινές συνθήκες της καθημερινότητας των εργατών της Λαυρεωτικής.

Σ' ένα δεύτερο επίπεδο, αναλύονται κυρίως *οι βάρβαρες συνθήκες εργασίας των ενηλίκων και ανηλίκων εργατών και εργατριών* στα μεταλλεία της Λαυρεωτικής με άξονες την φύση της εργασίας, τα ωράρια, τους κινδύνους και τα ατυχήματα. Επισημαίνονται, επίσης η καταπάτηση όχι μόνο των εργασιακών αλλά και των στοιχειωδέστερων ανθρωπίνων δικαιωμάτων τους, καθώς και πολλά στοιχεία για την σκαιότητα της εργοδοσίας και την απόλυτη ανευθυνότητα ορισμένων μηχανικών και επιστατών ως προς την τήρηση βασικών κανόνων ασφάλειας και υγιεινής.

Επίσης, αναφέρεται σύντομα η ιστορία του εργατικού δικαίου, οι πρώτοι εργατικοί νόμοι – τους οποίους επέβαλε τροπόν τινά και η γνωστοποίηση από τον Τύπο της εποχής των άθλιων συνθηκών εργασίας των μεταλλευτών-ργών του Λαυρίου με αφορμή τις απεργιακές κινητοποιήσεις τους- και τέλος, γίνεται μια σύντομη αναφορά στην σημερινή αγριότητα των συνθηκών εργασίας στα μεταλλεία του αναπτυσσόμενου κόσμου κυρίως εις βάρος μικρών παιδιών. Τα στοιχεία που παρουσιάζονται συνθέτουν σοβαρά εγκλήματα κατά της εργασίας σε μια εποχή που η προστασία του εργάτη δεν εξασφαλιζόταν από την εργατική νομοθεσία, αλλά αφηνόταν στην φιλανθρωπία του εργοδότη.

Λέξεις κλειδιά: ιστορική εγκληματολογία, εγκλήματα κατά της εργασίας, συνθήκες εργασίας, ασφάλεια και υγιεινή εργασίας, εργατικά ατυχήματα, μεταλλωρύχοι, εργασία ανηλίκων, εργατικό δίκαιο, απεργίες μεταλλωρύχων, εργατικά σωματεία

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρακάτω εργασία ερευνά τα **εγκλήματα κατά της εργασίας** (εργατικά ατυχήματα, συνθήκες ασφάλειας και υγιεινής εργασίας, χαμηλά μεροκάματα, εργασία ανηλίκων κ.λπ.) στις υπόγειες και υπέργειες εγκαταστάσεις των κυριότερων μεταλλευτικών-μεταλλουργικών εταιριών της Λαυρεωτικής την περίοδο 1865-1940.

Επιχειρείται μέσα από μια *ιστορική προοπτική*, μια πρώτη εγκληματολογική προσέγγιση των άθλιων συνθηκών εργασίας των εργατών-τριών του Λαυρίου. Σκάβοντας σιωπηλά ως αρχαιολόγοι, γοητευόμαστε από την έρευνα και την ανακάλυψη των στοιχείων και δίνουμε ένα στίγμα της έσχατης ταπείνωσης, απελπισίας και απόγνωσης των εργατών-τριών του Λαυρίου που ηρωικά αντιμετώπιζαν επί δεκαετίες –ακόμη και μετά την θεσμοθέτηση των πρώτων (προστατευτικών) εργατικών νόμων- την καθημερινή ζοφερή εργασιακή πραγματικότητα.

Ακριβώς επειδή **η ιστορική διάσταση** υπάρχει στην καθημερινότητά μας (τα μεταλλεία είναι εκεί και τα βλέπουμε), θεωρούμε ενδιαφέρουσα τη μελέτη ενός εγκλήματος που συντελέστηκε στην χώρα μας πριν από περίπου 150 έτη εις βάρος του εργατικού κόσμου των μεταλλείων της Λαυρεωτικής. Όχι μόνο για να γνωρίσουμε καλύτερα την ιστορία αλλά και διότι αντιλαμβανόμαστε ότι στην σημερινή εποχή συντελούνται το ίδιο ειδεχθή εγκλήματα εις βάρος ενηλίκων και παιδιών από επιχειρήσεις σε ορυχεία του κόσμου παρά την πρόοδο που έχει γίνει σε επίπεδο νομοθεσίας και οικουμενικής αναγνώρισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Κίνητρό μας *η αντίσταση στην διαγραφή της ιστορικής μνήμης*. Σκοπός μας η προβολή στοιχείων για την κοινωνία του Λαυρίου, τα οποία επί δεκαετίες απλώς υποβόσκουν σε διάφορες πηγές και σε «κλειδωμένα» ιστορικά αρχεία.

Όσον αφορά στην επίσημη ιστοριογραφία έχει ως σήμερα αγνοήσει¹ τους Λαυριώτες μεταλλωρύχους-μεταλλουργούς ως υποκείμενα μελέτης, παρόλο που έχει αφιερώσει σελίδες επί σελίδων στο πολύκροτο Λαυρεωτικό Ζήτημα². Επιπλέον, στην εγκληματολογία είναι η πρώτη φορά που γίνεται μια τέτοια προσέγγιση. Σε αυτό το σημείο αναφέρουμε ότι η ενασχόλησή μας με το Λαύριο έγινε για δύο λόγους. Πρώτον διότι θεωρούμε το Λαύριο μια περιοχή, όπου μέσα στην μακρά διάρκεια της ιστορίας από το 3000 μ.Χ. έως σήμερα γράφτηκε η εποποιία της ανθρώπινης εργασίας, και δεύτερον διότι επιθυμούμε να συμβάλλουμε στην εξέλιξη της ιστορικής εγκληματολογίας στην Ελλάδα, συνδέοντας δύο επιστήμες – την ιστορία και την εγκληματολογία- που μοιραία συνυφαίνουν το πλέγμα μιας εγκληματικής πράξης.

Εν προκειμένω, η έρευνά μας αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης *ιστορικής προσέγγισης* του εγκληματικού φαινομένου, και συγκεκριμένα της παραβίασης των εργατικών δικαιωμάτων και της εκμετάλλευσης του εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα. Έχουμε την πεποίθηση ότι με την ιστορική ανάλυση και τις ιστορικές προοπτικές που δίνονται στο ερευνητικό μας αντικείμενο εμπλουτίζεται η εγκληματολογία ως επιστήμη υπογραμμίζοντας τον διεπιστημονικό της χαρακτήρα και ανανεώνεται ουσιαστικά το ενδιαφέρον και οι γνώσεις μας για το έγκλημα στην ελληνική κοινωνία του παρελθόντος.

---

¹Κεκροπούλου Μαρία, «Η ιστορική αλήθεια για το Λαύριο και ο τύπο», στα *Πρακτικά Ι΄Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής* (28.11/01.12/2002), Καλύβια Θορικού Αττική 2004, σ.243-251 (248), η οποία συντάσσεται με τον Ferró M. (Η ιστορία υπό επιτήρηση, Αθήνα 1999) που υποστηρίζει ότι ο κόσμος που εργάζεται και δημιουργεί σιωπηλά είναι τελικά ο μεγάλος αποκλεισμένος της «ομαλής» ανάπτυξης της ιστορικής διαδικασίας και η πορεία και η δράση του αποκτά αξία μόνο όταν έρθει σε αντιπαράθεση και εναντιώνεται με την κατεστημένη αντίληψη της παραδοσιακού τύπου αφήγησης με πρόσωπα/προσωπικότητες που συντέλεσαν στις μεγάλες τομές/εξελίξεις της ιστορίας.

²Σχετικά με το Λαυρεωτικό Ζήτημα, το οποίο αναμφίβολα υπήρξε το πλέον ακανθωδέστερο πρόβλημα της δεκαετίας 1865-1875 προκαλώντας πολλούς κυβερνητικούς τριγμούς, έχουν γράψει: Μπαμπούνης Χάρης, «Το Λαυρεωτικό ζήτημα στον παροικιακό τύπο-εφημερίδες της Κωνσταντινούπολης», στα *Πρακτικά Ε΄Επιστημονικής Συνάντησης*, Παιανία 1994, σ.325-341, Γ. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, τόμοι Α΄, 3^η έκδοση (βελτιωμένη), Αθήνα : Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", Ι.Δ. Κολλάρου & ΣΙΑΣ Α.Ε. 2005, σ.423-477, Πρεβενά Αικατερίνη, «Το Λαυρεωτικό ζήτημα στην ελληνική ιστοριογραφία», στα *Πρακτικά Ι΄Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής*, σ.573-581, Κεκροπούλου Μαρία, «Οι σιωπές της ιστορίας και η ευθύνη του ιστορικού. Ένα παράδειγμα από τα πρώτα χρόνια μεταλλευτικής δραστηριότητας στο Λαύριο», στα *Πρακτικά ΙΑ΄Επιστημονικής Συνάντησης*, Σπάτα 2006, της ίδιας «Το διεθνές σύστημα στην επίλυση του Λαυρεωτικού ζητήματος. Ο ρόλος των δρώντων παραγόντων», στα *Πρακτικά ΙΓ΄Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής*, Παιανία 2008, Χρήστος Μπαλόγλου, «Το λαυρεωτικόν ζήτημα και οι κοινωνικοοικονομικές του επιδράσεις», στα *Πρακτικά Ζ΄Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής*, Αθήνα 1998.

Α) Μεθοδολογία

Το θέμα των συνθηκών εργασίας στο Λαύριο είναι αρκετά σύνθετο στην μελέτη του και στην ανάλυσή του, καθώς πρέπει να ληφθούν υπόψη πολλές παράμετροι αφενός ως προς το ιστορικό πλαίσιο ένταξης του θέματος αφετέρου ως προς την επιστημονική επεξεργασία του υλικού. Χρησιμοποιείται **η ποιοτική μέθοδος** της μελέτης εγγράφων, καθώς υπάρχουν ελάχιστα ποσοτικά δεδομένα, αριθμοί, ή στατιστικές για την περίοδο που εξετάζουμε όσον αφορά σε εργατικά ατυχήματα, θανάτους από επαγγελματικές ασθένειες ή καταγγελίες για κακομεταχείριση στα μεταλλεία του Λαυρίου.

Η εγκληματολογική προσέγγιση γίνεται μέσα από την αναδίφηση παλαιών αρχείων, κρατικών και άλλων δημοσίων εγγράφων ή ιδιωτικών συλλογών πρώην μεταλλευτών των δύο περασμένων αιώνων. Επεξεργαζόμαστε λοιπόν κυρίως αρχειακού τύπου υλικό, καθώς το θέμα αφορά στην μελέτη συγκεκριμένης κοινωνικο-ιστορικής και πολιτισμικής συγκυρίας. Εξετάζουμε, ταξινομούμε και αναλύουμε ιστορικές πηγές οργανωμένες από δημόσιους ή ιδιωτικούς φορείς ή από ιδιώτες με την μορφή αρχείων. Εκτός, όμως, της αρχειακής έρευνας (archival research) δίνουμε έμφαση στην «φωνή» των ίδιων των κοινωνικών υποκειμένων και στις δικές τους προσωπικές και συλλογικές εμπειρίες μέσω της βιογραφικής μεθόδου (Biographical/Life History Research)³, όπου αυτό είναι δυνατό.

Αρχικά γνωρίζουμε το Λαύριο μέσα από τα κείμενα της Γ. Πετράκη⁴, η οποία έθιξε πρώτη το θέμα του εργατικού Λαυρίου μετά τον Γ. Κορδάτο⁵, ο οποίος μελέτησε την

---

³Ιωσηφίδης Θεόδωρος, *Ανάλυση Ποιοτικών Δεδομένων στις Κοινωνικές Επιστήμες*, Κριτική, Αθήνα 2003, σ.64.

⁴Πετράκη Γεωργία, «Το Σωματείο Εργατών – Μεταλλευτών Λαυρίου 1911-1919», στα *Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής* (5-8 Νοεμβρίου 1987), Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια 1988, σ.275-305 και της ίδιας, «Η Μονογραφία μιας απεργίας μέσα από τον εθνικό τύπο. Η απεργία των μεταλλωρύχων της Καμάριζας τον Απρίλη του 1896», στα *Πρακτικά Δ' Επιστημονική Συνάντησης ΝΑ Αττικής* (1-3 Δεκεμβρίου 1989), Αφιέρωμα Eugene Vanderpool, Κώστα Δ. Σωτηρίου, Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια 1993, σ.495-555.

⁵Κορδάτος Γ., *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, 7^η έκδοση, Εκδόσεις Μπουκουμάνη, Αθήνα 1972, σ.35:«(...)...περνούσαν μια ζωή σκυλίσια. Δούλευαν 12-14 ώρες και παίρνανε μεροκάματο από 2 έως 3 δραχμές.(...) Οι σκλάβοι της αρχαιότητας δε ζούσαν χειρότερα από τους νεότερους σκλάβους του Σερπιέρη».

ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος κάνοντας συχνά αναφορές στις έντονες απεργιακές κινητοποιήσεις στο Λαύριο. Έπειτα υπάρχουν κάποια στοιχεία σε επιστημονικές ανακοινώσεις Λαυριωτών γύρω από την ιστορία του Λαυρίου και φυσικά η αρθρογραφία της εποχής (αθηναϊκής και τοπικής) που – μόνο περιστασιακά και υπό την σκιά άλλων γεγονότων- ασχολήθηκε με το «άγριο τοπίο» της εργατικής υπερεκμετάλλευσης στο νεότερο Λαύριο δίνοντας πολλές πληροφορίες.

Η δική μας ιχνηλασία (Απρίλιος 2007-Οκτώβριος 2008) ξεκινά με επιτόπια έρευνα στο Λαύριο, το δημαρχείο, το ΤΤΠΛ (Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου), συνεχίζεται μέσα από τα διαφωτιστικά στοιχεία που δίνουν ντόπιοι πληροφορητές και αξιοποιούμε βιβλιογραφικά όσα παλαιά και νεώτερα κείμενα αποκαλύπτουν στοιχεία για το ζοφερό περιβάλλον των μεταλλείων της Λαυρεωτικής του 19^{ου} αιώνα.

Αναπάντεχη έκπληξη της έρευνας στο θέμα αυτό αποτελεί και η ανακάλυψη της αξιόλογης και έως σήμερα ανέκδοτης αυτοβιογραφικής αφήγησης του Ιωάννη Τριανταφύλλου (Πράντζα) με τίτλο «ΜΠΕΡΤΣΕΚ: Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΚΟΥΚΟΥΒΙΣΤΑ 1880-1920», **την μοναδική ίσως καταγεγραμμένη προσωπική μαρτυρία ενός μεταλλωρύχου των αρχών του 20^{ου} αιώνα**, με τις εμπειρίες του οποίου επιβεβαιώνονται περίτρανα τα όσα γράφονταν τότε στις εφημερίδες για τις άθλιες συνθήκες εργασίας στα μεταλλεία.

Γνωρίζοντας τις μεθοδολογικές αδυναμίες που παρουσιάζει μια ιστορική εγκληματολογική προσέγγιση με σημαντικότερη ίσως την διάσταση των πηγών (π.χ. μεταξύ δημοσιευμένων επίσημων στοιχείων και ενός βιομηχανικού αρχείου ή μιας προφορικής μαρτυρίας ή ακόμη και μιας αδημοσίευτης βιογραφίας), αξιολογούμε το υλικό μας και **γινόμαστε οιονεί μάρτυρες της εξαθλίωσης που οδηγούσε η τακτική των μεταλλευτικών-ργικών εταιρειών την εργατική τάξη της Λαυρεωτικής**, ανθρώπους

δηλαδή, αγρότες και κτηνοτρόφους στην πλειοψηφία, των οποίων η ένταξη στην βιομηχανία ήταν μια αναγκαστική επιλογή⁶.

Προκειμένου εξεταστούν οι απάνθρωπες συνθήκες εργασίας κάτω από τις οποίες δούλευαν οι μεταλλωρύχοι και οι μεταλλουργοί της Λαυρεωτικής⁷ στην δύση του 19^{ου} αιώνα, «ξεθάβουμε» στοιχεία από παλιές δημοσιευμένες και αδημοσίευτες πηγές αναλύοντας τις «μεσαιωνικές» καταστάσεις που για ολόκληρες δεκαετίες βίωναν χιλιάδες Έλληνες και ξένοι εργαζόμενοι στο υγρό σκοτάδι των σημαντικότερων μεταλλείων της νεότερης Ελλάδας. Ξερριζωμένοι οι περισσότεροι από τις εστίες τους έπεφταν θύματα της εκμετάλλευσης των εργολάβων, της απανθρωπιάς των εταιρειών και της παραμέλησης του κράτους να προστατεύσουν τα στοιχειώδη δικαιώματά τους. «Εργάζονται πολύ, απανθρώπως πολύ και πληρώνονται ολίγον, ανεπαρκώς διά να ζήσουν αυτοί, ανεπαρκέστατα δια να συντηρήσουν τας οικογένειάς τους»⁸.

Διευκρινίζουμε ότι με τον όρο **‘εργασιακές συνθήκες’** εννοούμε τις καταστάσεις εκείνες που διαμορφώνουν το εργασιακό περιβάλλον και το εργασιακό καθεστώς στον χώρο των μεταλλείων τόσο στα φρέατα και τις στοές όσο και στις βιομηχανικές εγκαταστάσεις (μηχανουργείο, μεταλλοπλύσιο, καμινεία, σιδηρόδρομοι, φορτοεκφορτώσεις στο λιμάνι). Πιο αναλυτικά συμπεριλαμβάνονται οι καταστάσεις που γεννούν η φύση της δουλειάς, το ωράριο εργασίας, τα ημερομίσθια, οι κανονισμοί που πρέπει να τηρούν οι εργάτες ως προς την εργασιακή τους συμπεριφορά, οι σχέσεις των εργατών με τους

---

⁶Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οικονομία και Εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Τυπωθήτω Γ.Δάρδανος, Αθήνα 2000, σ.162: «Στην περίοδο αυτή τα εργατικά στρώματα των νέων πόλεων σχηματίζονταν από εισροές δημογραφικών πλεονασμάτων από τις ορεινές και νησιωτικές περιοχές, οι οποίες πλήττονταν από την υποχώρηση δραστηριοτήτων όπως η ιστιοφόρος ναυτιλία και οι παραδοσιακές βιοτεχνίες ή από την ανεπάρκεια των διαθέσιμων εκτάσεων σε συνθήκες δημογραφικής αύξησης».

⁷Εξαδάκτυλος Στέφανος, «Προσπάθειες αξιοποίησης των ορυκτών πόρων της χώρας κατά τη μετεπαναστική περίοδο. Η επαναδραστηριοποίηση των αρχαίων μεταλλείων του Λαυρίου» στα *Πρακτικά ΙΑ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής* (11-14/11/2004), Σπάτα 2006, σ.163-170(169):«Στην περιοχή της Λαυρεωτικής δραστηριοποιήθηκαν πολλές επιχειρήσεις εκτός της Γαλλικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου (ΓΕΜΛ) και της Ελληνικής Εταιρείας Μεταλλουργείων Λαυρίου (ΕΜΕΛ), όπως η Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Σουνίου (από το 1875), η Γαλλική Εταιρεία Σπηλιαλέζα, η “Λαυρεωτικός Όλυμπος” και η “Περικλής”». Εδώ εξετάζουμε τις συνθήκες εργασίας στην ΓΕΜΛ και την ΕΜΕΛ (1873-1930), της οποίας τελευταίας προκάτοχος ήταν η Ilarion Roux et Compagnie (1865-1873).

⁸Σακ. Ν., «Η Ακρόπολις εις το Λαύριον-Τα βάσανα του εργατικού κόσμου», *Ακρόπολις* (20.01.1897),σ.3

προϊσταμένους τους, κυρίως, όμως, η ύπαρξη ή όχι συνθηκών ασφάλειας και υγιεινής και τα επακόλουθά τους, δηλαδή οι κίνδυνοι, τα ατυχήματα και οι επαγγελματικές ασθένειες.

B) Το άγριο τοπίο των μεταλλείων

Για τις εφιαλτικές συνθήκες εργασίας και ζωής των εργαζομένων στα ορυχεία και στα εργοστάσια τον 19^ο αιώνα καταθέτει ο Μάρξ αναλύοντας στο «Κεφάλαιο» όσα δραματικά στοιχεία μιλούν για τα παιδιά στη Μεγάλη Βρετανία ηλικίας 4, 5 και 6 ετών, εξαθλιωμένες σκιές στην πιο τρυφερή ηλικία να εργάζονται 12 και 14 ώρες ημερησίως κουβαλώντας τόνους λάσπης ή μεταλλεύματος (π.χ. σε εργοστάσιο παραγωγής τούβλων ή σε ορυχείο αντιστοίχως). Επιθεωρητές εργασίας και γιατροί της εποχής γράφουν συχνά για τις φονικές συνέπειες των φρικιαστικών πρακτικών του κεφαλαίου στην εργατική τάξη.

Αποκαλυπτικά στοιχεία⁹ για θανάτους, ακρωτηριασμούς, αποπνικτικά περιβάλλοντα σε ορυχεία και εργοστάσια, υπερεργασία ανηλίκων, εξαχρείωση σωματική και ηθική της νεανικής ηλικίας έδωσαν το έναυσμα για να θεσμοθετηθούν οι πρώτοι νόμοι που απαγόρευαν την εργασία γυναικών και παιδιών κάτω των 10 ετών! Με το νόμο του 1842 για τα μεταλλεία “The Mines Act” δεν επιτρεπόταν σε παιδιά κάτω των 10 ετών να εργάζονται σε ανθρακορυχεία, όμως παιδιά 10 ετών και άνω συνέχιζαν να εργάζονται σε ορυχεία σε όλη την διάρκεια του 19^{ου} αιώνα.

Στην Ελλάδα δεν άργησε να φανεί το προλεταριάτο που δημιούργησαν η εκβιομηχάνιση και οι απαιτήσεις της αστικής τάξης. **Μετανάστες από όλη την Ελλάδα εγκαταλείποντας την επαρχία, ζούσαν υπό ελεεινότερες συνθήκες στον Πειραιά και την Αθήνα στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.** Εκθέσεις σχετικά με τις έρευνες του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας «περί της υγιεινής των εργοστασίων και των συνθηκών της εργατικής κατοικίας Αθηνών-Πειραιώς» που συνέταξαν κρατικοί υπάλληλοι

---

⁹Λάζος Γρηγόρης, *Κριτική Εγκληματολογία*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2007, σ.54.

παρουσιάζουν την σκληρή και απάνθρωπη εκμετάλλευση των εργατών από τους εργοδότες, οι οποίοι κατά γενική ομολογία παραβιάζουν τους εργατικούς νόμους «δια της ανοχής των αρμοδίων».

Για τις άγριες συνθήκες εργασίας και τα ατυχήματα στο Λαύριο βοούν οι τοπικές εφημερίδες και οι φιλεργατικές αθηναϊκές εφημερίδες. Πολύ νωρίς βέβαια δημιουργούνται σωματεία τα οποία όμως δέχονται ισχυρές πιέσεις και παρεμβάσεις από τους εργοδότες. Ακόμη και σήμερα, όταν ένας επιχειρηματίας στον βωμό της μεγιστοποίησης τους κέρδους αγνοεί τους κανονισμούς ασφάλειας και υγιεινής προκαλώντας τον θάνατο σε δεκάδες εργαζομένους του, δεν προκαλείται κοινωνική αντίδραση τόσο μεγάλη όσο σε ένα κοινό έγκλημα και πολύ πιθανόν να μην του ασκηθεί ποτέ δίωξη και να μην τιμωρηθεί ποτέ.

Σίγουρα οι κοινωνίες πριν από 200 χρόνια όριζαν με διαφορετικά κριτήρια την εγκληματική πράξη/ συμπεριφορά· όμως σήμερα, και ενώ έχουν διασφαλιστεί με θεσμοθετημένα μέτρα σε εθνικό, ευρωπαϊκό και υπερεθνικό επίπεδο η ασφάλεια και υγιεινή στην εργασία ή η απαγόρευση εργασίας παιδιών ή ακόμη και οι ελάχιστες αποδοχές ως ανταμοιβή στην εργασία, ωστόσο εικόνες από φαινόμενα εξώθησης παιδιών, νέων, γυναικών και μεταναστών σε αναγκαστική εργασία χωρίς αμοιβή, και υπερκεμετάλλευσης τους σε ορυχεία και εργοστάσια σε συνθήκες εξαθλίωσης κυρίως σε χώρες του αναπτυσσόμενου κόσμου κατακλύζουν καθημερινά τα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων. Σήμερα δε, στη χώρα μας διαβάζουμε συνήθως στα ψιλά γράμματα των εφημερίδων για πιο ελαφριά «παραπτώματα» όπως εργατικά ατυχήματα, θάνατοι από εκρήξεις ή πτώσεις σε εργοστάσια (π.χ. ΔΕΗ) χωρίς ποτέ να ασκείται δίωξη σε βάρος τους εργοδότη.

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι το θέμα του εργατικού Λαυρίου παραμένει επίκαιρο υπενθυμίζοντας ότι **το έγκλημα**, ενώ πλαισιώνει πολλούς ορισμούς και έχει πολλές και

διαφορετικές μορφές, **ωστόσο παραμένει το ίδιο μέσα στην ιστορία**, καθώς **διαχρονικά** δικαιολογεί την ανισότητα και την κατάφωρη παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων με την προσυπογραφή του επίσημου κράτους, το οποίο εθελουφλεί στις πλατιές κοινωνικές βλάβες, που προέρχονται από τις κορυφές της κοινωνικής ιεραρχίας, τις επιχειρήσεις και τις πολιτικές ηγεσίες¹⁰ και αντιμετωπίζονται πάντοτε "κομπά" από τον ποινικό νόμο.

Η εγκληματολογία αποτελεί ασυνήθιστη επιστήμη και τόσο τα θεωρητικά της όρια όσο και τα μεθοδολογικά της εργαλεία έχουν προβληματίσει πολύ την επιστημονική κοινότητα. Ο ίδιος ο ορισμός του εγκλήματος είναι πολυπρισματικός και έχει δεχτεί αρκετές αυθαιρεσίες μέσα στην ιστορία. Σήμερα θα χρησιμοποιούσαμε τον όρο **safety crimes**¹¹ για να περιγράψουμε *εγκλήματα που αφορούν στην καταπάτηση των κανόνων ασφάλειας και υγιεινής σε χώρους εργασίας*, και τα οποία **μόλις που προσπαθούν να καταλάβουν την θέση που τους αξίζει στην εγκληματολογία**, καθώς περιφρονούνται ευγενικά από τους εγκληματολόγους οι οποίοι ρίχνουν το επιστημονικό τους ενδιαφέρον σε πιο εντυπωσιακά πεδία.

Παρόλο που σε χώρες όπως η Μεγάλη Βρετανία ο αριθμός των εργατικών ατυχημάτων και των θανάτων στην εργασία ξεπερνούν κατά πολύ εκείνον του κοινού εγκλήματος¹², ωστόσο υποθέτουμε ότι ο όρος «έγκλημα» δεν παραπέμπει τον (Βρετανό και μη) εγκληματολόγο –πόσο μάλλον δε έναν απλό πολίτη- σε παραβάσεις κανόνων υγιεινής και ασφάλειας. Έτσι στην εγκληματολογία τα λεγόμενα αφανή εγκλήματα (*hidden crimes*), τα οποία δεν καταγράφονται από επίσημες στατιστικές και φυσικά δεν υπάρχουν στην ατζέντα των πολιτικών, παραμένουν χωρίς διατυπωμένες θεωρίες και χωρίς επιστημονική εξήγηση των αιτιών τους¹³.

---

¹⁰ Το ίδιο, σ.213

¹¹ Tombs Steve, «Violence, Safety Crimes and Criminology», *British Journal of Criminology*,47, 2007, σ. 531-550, όπου και αναλύονται το πως και το γιατί ο τραυματισμός και ο θάνατος κατά την εργασία (occupational injury and death) δεν περιλαμβάνονται στους εγκληματολογικούς ορισμούς της βίας.

¹² το ίδιο

¹³ McLaughlin E., Muncie John, *The Sage Dictionary of Criminology*, Sage Publications 2007,σ.203

Γιατί, λοιπόν να θεωρηθεί περιττή ή αδιάφορη η ενασχόληση με αυτήν την κατηγορία των εγκλημάτων, καθώς συνιστά προνομιακό πεδίο μελέτης ακόμη και όταν αγγίζει το παρελθόν;

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΤΟ ΜΕΤΑΛΛΕΥΤΙΚΟ ΛΑΥΡΙΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ ΣΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ 19^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ. Ο ΜΕΤΑΛΛΕΥΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ.

Μελετώντας την οικονομική ιστορία μαθαίνουμε ότι οι τεχνικές πρόοδοι εμφανίζονται σαν ένας αποφασιστικός παράγοντας εξέλιξης (οικονομικής, κοινωνικής, πολιτισμικής), κυρίως τον 19^ο και 20^ο αιώνα στην διάρκεια των οποίων η ανθρωπότητα συσώρευσε περισσότερες τεχνικές γνώσεις, υλικές γνώσεις και εφευρέσεις απ' ό,τι όλους τους προηγούμενους αιώνες. Ο 19^{ος} είναι ο αιώνας των μεγάλων μεταμορφώσεων της οικονομίας. Η ανάδειξη της ατμομηχανής απελευθέρωσε την μεγάλη βιομηχανία επιβάλλοντας γενικούς νόμους στην πρόοδό της. Ως εκ τούτου και οι διαδοχικές βελτιώσεις της ατμομηχανής επέδρασαν στην εκμετάλλευση των ορυχείων και στην επεξεργασία των μετάλλων, στην ύφανση και στις μεταφορές¹⁴.

Η Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα έβγαινε από μια μακράιωνη δουλεία και έμπαινε στον δρόμο των πολιτισμένων χωρών της Ευρώπης. Αρχίζει όμως κυριολεκτικά από το μηδέν. Το 1863, οπότε άρχισε η πεντηκονταετής σχεδόν συνταγματική βασιλεία του Γεωργίου Α', περιελάμβανε την Πελοπόννησο και προς βορρά τις επαρχίες που βρίσκονταν κάτω από μια περίπου παράλληλο που περνούσε από την Άρτα και τον Βόλο. Από τα ελληνικά νησιά του Αιγαίου είχαν περιληφθεί στο ελληνικό κράτος μόνο η Εύβοια και οι Κυκλάδες και από το 1864 τα νησιά του Ιονίου.¹⁵

Η ελληνική βιομηχανία από την γέννησή της υπέφερε από στενότητα επενδυτικών κεφαλαίων, η οποία αποδίδεται αφενός στο χαμηλό επίπεδο συσσώρευσης του κεφαλαίου και αφετέρου στην απροθυμία των κεφαλαιούχων. Έτσι η εμφάνιση της βιομηχανίας στην

---

¹⁴Κρεμμύδας Βασίλης, *Εισαγωγή στην οικονομική ιστορία της Ευρώπης (16^{ος} –20^{ος} αιώνες)*, Γνώση, Αθήνα 1989, σ.259.

¹⁵Κονοφάγος Κωνσταντίνος, *Το Αρχαίο Λαύριο και η ελληνική τεχνική παραγωγής του αργύρου*, Εκδοτική Ελλάδος ΑΕ, Αθήνα 1980, σ.35.

Ελλάδα κατά την δεκαετία του 1870 θα μπορούσε να χαρακτηριστεί περισσότερο ως επενδυτική επιλογή ορισμένων κεφαλαιούχων¹⁶ που πήραν τις αποφάσεις τους στο πλαίσιο μιας ιδιαίτερα ευνοϊκής συγκυρίας, και λιγότερο ως αποτέλεσμα μιας μακρόχρονης διαδικασίας μετασχηματισμού των οικονομικών και κοινωνικών δομών.

Οι πρώτες απόπειρες για την ίδρυση βιομηχανικών μονάδων στην Ελλάδα τοποθετούνται γύρω στο 1860, χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει ότι προηγουμένως ο τομέας της μεταποίησης ήταν ανύπαρκτος¹⁷. Τις νέες δυνατότητες που παρουσίαζε η ελληνική οικονομία γύρω στα 1870 μαρτυρεί η *εισαγωγή κεφαλαίων από τις κοινότητες των ομογενών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας την εποχή εκείνη*.¹⁸ Σημειώνουμε ότι δεν ήταν μόνο οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης που άρχισαν να εγκαθίστανται στην Ελλάδα ή/και να επενδύουν σε τράπεζες, μεταλλεία και, λίγο αργότερα, σε αγορές θεσσαλικών κτημάτων, όσο πλησίαζε η εδαφική επέκταση του 1881.

Επιχειρηματίες από τις παραδουνάβιες ηγεμονίες ή τη νότια Ρωσία έκαναν το ίδιο - μερικοί από αυτούς μάλιστα ενδιαφέρθηκαν εξ αρχής για την βιομηχανία. **Τα ξένα κεφάλαια περιορίστηκαν αποκλειστικά στον μεταλλευτικό τομέα, όπου και πραγματοποιήθηκαν οι μεγαλύτερες σε όγκο επενδύσεις.** Πρώτη ήταν η επένδυση

---

¹⁶Ρηγίνος Μιχαήλ, *Η Ελληνική Βιομηχανία, 1900-1940, Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18^{ος}-20^{ος} αιώνες)*, Τυπωθήτω Γ. Δάρδανος, Αθήνα 2000, σ.177-8: Οι κεφαλαιούχοι αυτοί, υιοθετώντας ως βασική αρχή την ελαχιστοποίηση του επιχειρηματικού κινδύνου, κατένειμαν τα κεφάλαιά τους ανάμεσα σε επενδυτικές δραστηριότητες, κυρίως στον τομέα του εμπορίου, στην τοκογλυφία, σε προσοδοφόρες τοποθετήσεις, στη γη ή σε χρεόγραφα του ελληνικού δημοσίου, σε κερδοσκοπικά παιχνίδια στο χρηματιστήριο ή στο συνάλλαγμα, ακόμη και στην αποθησαύριση πολύτιμων αντικειμένων. Γι' αυτόν τον λόγο επόμενο ήταν να αποφεύγεται – εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις- η δέσμευση χρημάτων σε βιομηχανικές επιχειρήσεις που απαιτούσαν σημαντικές επενδύσεις κεφαλαίου, οι οποίες επιπλέον απέφεραν ποσοστό κέρδους μικρότερο από οποιαδήποτε άλλη οικονομική δραστηριότητα και μάλιστα είχαν μακροπρόθεσμες αποδόσεις.

¹⁷το ίδιο, σ.73.

¹⁸Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οικονομία και Εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18^{ος}-20^{ος} αιώνες)*, Τυπωθήτω Γ. Δάρδανος, Αθήνα 2000, σ.160: «η στροφή των Ελλήνων τραπεζιτών του Γαλατά προς την Ελλάδα και η ίδρυση δύο νέων τραπεζών, της Γενικής Πιστωτικής Τράπεζας (1873) και της Τράπεζας Βιομηχανικής Πίστης (1874), δεν μπορεί να μην συσχετιστεί με τις προοπτικές που έμοιαζαν να ανοίγονται τότε για επιχειρηματική δράση στην Ελλάδα».

της εταιρείας Σερπιέρη - Ρου στο Λαύριο (1865) με στόχο την αξιοποίηση των αρχαίων σκωρίων για την παραγωγή αργυρούχου μολύβδου.¹⁹

Αδιαμφισβήτητες, λοιπόν, ήταν οι επεμβάσεις της ξένης αγοράς στο ελληνικό κράτος τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Πριν από το 1860 οι εισροές αλλοδαπών κεφαλαίων για άμεσες επενδύσεις στην Ελλάδα ήταν σχεδόν ανύπαρκτες. Συγκεκριμένα η συνολική αξία της συμμετοχής ξένων κεφαλαίων στα μεταλλεία/ λατομεία και την βιομηχανία αποκλείεται να υπερέβαινε, το 1896, τα 24.000.000 έως 30.000.000. Για χάρη σύγκρισης, αναφέρεται ότι κατά την τριετία 1892-1894 τα συνολικά φορολογικά έσοδα του κράτους ανέρχονταν κατά μέσον όρο σε 75.000.000 ετησίως.

Την πρώτη σημαντική επένδυση πραγματοποίησε η Εταιρεία Μεταλλουργείων Λαυρίου του Ιταλού Σερπιέρι και των συνεργατών του, μια αμιγώς μεταλλευτική μονάδα, η οποία όμως επεκτάθηκε αργότερα και σε βιομηχανική επεξεργασία των μεταλλευμάτων που εξώρυσσε. Η συνολική αξία της αρχικής επένδυσης δεν υπερέβη τα 500.000 φράγκα. Ήταν χαμηλή σε σύγκριση με την αξία που θα αποκτούσε εκ των υστέρων η εταιρεία. Αλλά ήταν μεγάλη για την εποχή, καθώς αντιστοιχούσε περίπου στο 2,3% των συνολικών φορολογικών εσόδων του κράτους το 1864 και ήταν σίγουρα η σημαντικότερη ξένη επένδυση στην Ελλάδα σε ολόκληρο τον 19^ο αιώνα. Οι λοιπές επενδύσεις στον κλάδο των μεταλλείων και λατομείων ήταν πολύ μικρότερες απ' ό,τι η επένδυση του Λαυρίου.²⁰

---

¹⁹το ίδιο, σ.162-3.

²⁰Δερτιλής Β. Γεώργιος, *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, τόμος Β', 3^η έκδοση (βελτιωμένη), Αθήνα : Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", Ι.Δ. Κολλάρου & ΣΙΑΣ Α.Ε. 2005, σ.638, «Από αυτές η μόνη κάπως αξιόλογη μονάδα που προέκυψε ήταν η βελγική εταιρεία που ανέλαβε για λίγα χρόνια, μετά το 1880 τα λατομεία μαρμάρων της Πάρου. Οι λοιποί ξένοι κεφαλαιούχοι που επένδυσαν σε αυτόν τον κλάδο περιορίστηκαν σε δραστηριότητες που απαιτούσαν πολύ μικρές επενδύσεις. Πρόκειται για ξένες επιχειρήσεις που είτε α) νοίκιαζαν υπάρχουσες, παλιές εγκαταστάσεις λατομείων ή μεταλλείων και συνέχιζαν την εξόρυξη ή την εκμετάλλευση είτε β) εξαγόραζαν από το Ελληνικό Δημόσιο το αποκλειστικό δικαίωμα να αγοράζουν και να μεταπωλούν την παραγωγή ενός συγκεκριμένου μεταλλείου ή λατομείου. Παραδείγματα η περίπτωση του Βρετανού επιχειρηματία J.M.Evans για την Ναξία σμύριδα και η σκωτική εταιρεία David Swan and Co της Γλασκώβης που ενοικίασε το 1879 τις υπάρχουσες εγκαταστάσεις στο μεταλλείο μολύβδου της εταιρείας

Συγκεκριμένα, όσον αφορά στην μεταλλουργία και την ανάπτυξή της, αυτή προϋποθέτει ορισμένες αλληλοσυμπληρωματικές συνθήκες.²¹ Στην Ελλάδα, εκεί όπου υπήρχαν πρώτες ύλες απουσίαζαν οι άλλες προϋποθέσεις. Ακόμη και το πιο ευνοημένο προϊόν του Λαυρίου ο αργυρούχος μόλυβδος, εξαγόταν ακατέργαστος ή ημικατεργασμένος, όπως και ο ψευδάργυρος. Έως και το 1910 το λαυριακό μετάλλευμα εξαρτιόταν από μια ολιγοψωνιακή αγορά, στην οποία κυριαρχούσε ένας αγοραστής, η βιομηχανία μολύβδου του Νιούκασλ, και στην οποία ο μεγαλύτερος ανταγωνιστής ήταν η Ισπανία, με παραγωγή επταπλάσια της ελληνικής και στενά ελεγχόμενη, ως προς την ποιότητα και εν μέρει και τις τιμές, από βρετανικά συμφέροντα.²²

Τα στοιχεία δείχνουν ότι στην δεκαετία 1870-1880 η παγκόσμια παραγωγή μολύβδου πλησίαζε τους 300.000 τόνους τον χρόνο κατά μέσον όρο και το 1890 έφθασε τους 650.000 τόνους. *Το 1897 η παραγωγή μολύβδου και μολυβδούχων μεταλλευμάτων των κυριοτέρων χωρών έφθασε τους 850.000 τόνους περίπου. Από αυτούς η Ισπανία είχε παραγάγει 277.201 και η Ελλάδα (1896) 39.251 τόνους, δηλαδή περίπου 4,5% της συνολικής παραγωγής και 14% της ισπανικής.*

Τον βαθμό βιομηχανικής προόδου στην Ελλάδα μπορούμε πάντως να αντιληφθούμε και από τον αυξητικό αριθμό των εργαζομένων στις βιομηχανίες/ βιοτεχνίες της εποχής, την τάση μεγέθυνσης των πόλεων αλλά και την γενίκευση του

Σερπιέρι και της διαδοχής της Ελληνικής Εταιρείας Μεταλλουργιών Λαυρίου και άρχισε να επεξεργάζεται το μετάλλευμα ψευδαργύρου».

²¹Το ίδιο, σ.630:Αυτές είναι οι επαρκείς πρώτες ύλες, ενεργειακές πηγές επίσης επαρκείς και εύκολα εκμεταλλεύσιμες, επένδυση με σχετικώς προωθημένη τεχνολογία, σε ένα τουλάχιστον μεταλλουργικό κλάδο, και εσωτερική αγορά αρκετά μεγάλη για να απορροφήσει την παραγωγή ή, εναλλακτικώς, γεωγραφικές και οικονομικές συνθήκες που να επιτρέπουν την εξαγωγή της.

²²Το ίδιο

μεταναστευτικού ρεύματος των αγροτών προς τα αστικά κέντρα²³. Τα προβλήματα όμως παραμένουν τα χαμηλά ημερομίσθια και η έλλειψη κατάρτισης των εργατών²⁴.

Στο σημείο αυτό καταθέτουμε δύο αντίθετες απόψεις. Για τον Ξεν. Ζολώτα στο τέλος του 19^{ου} αιώνα η ελληνική βιομηχανία είχε πληθώρα εργατικών χεριών στην διάθεσή της τονίζοντας ότι: «απόδειξιν της μεγάλης προσφοράς εργασίας (και δη εκ μέρους του γεωργικού πληθυσμού) και της επιδράσεως ην αύτη έσχεν επι των ημερομισθίων της ελληνικής βιομηχανίας *έχομεν εκ της εκβάσεως της γενικής απεργίας περί το 1880 εις τα περιφερείας Πειραιώς και Λαυρείου της εκραγείσης ακριβώς προς βελτίωσιν των ημερομισθίων*. Η απεργία αυτή απέτυχεν οικτρώς, διότι εις αντικατάστασιν των απεργησάντων προσήλθον αμέσως πολλοί εργάται εκ των ζητούντων εργασίαν τόσον εις τα πόλεις όσον και εν τη υπαίθρῳ χώρα. Ούτως η προσφορά εργατών υπήρξε τόσον υπέρμετρος ώστε τα και πρότερον καθ' εαυτά χαμηλά ημερομίσθια εμειώθησαν εισέτι, μετά την λήξιν της απεργίας, κατά 35-40%».²⁵

Ο Γ. Δερτιλής²⁶ από την άλλη, υποστηρίζει ότι σε ολόκληρο τον 19^ο αιώνα η ελληνική βιομηχανία έπασχε από χρόνια στενότητα εργασιακού δυναμικού, γεγονός που αύξησε τα ημερομίσθια, τόσο στην ύπαιθρο όσο και στις πόλεις. Επίσης, αναφέρει ότι ούτε τα σχετικώς υψηλά ημερομίσθια της βιομηχανίας έπειθαν τον μικροϊδιοκτήτη αγρότη, έστω και φτωχό, να διακινδυνεύσει μια ζωή αβεβαιότητας για το μεροκάματο του μετανάστη στο Λαύριο ή τον Πειραιά. Η καλύτερη απόδειξη είναι η αθρόα «εισαγωγή» ξένων εργατών ήδη από την δεκαετία του 1860. Πολλοί από αυτούς κάλυπταν τις ανάγκες της αγροτικής

---

²³Ο Ξ. Ε. Ζολώτας στο *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*, 2^α έκδοσις, Αθήναι, 1964, σ.38 διατείνεται: «Ο σχηματισμός λοιπόν σταθεράς αγοράς βιομηχανικών προϊόντων και κυρίως η παροχή ευθηνών εργατικών χειρών συνεπεία του περιορισμού του γεωργικού πληθυσμού εις τας καθαρώς αγροτικές εργασίας απέβησαν οι δύο κύριοι συντελεσταί της δημιουργίας της ελληνικής βιομηχανίας».

²⁴το ίδιο,σ.82: «Προσφορά εργατών μη μορφωμένων τεχνικώς υπήρχε πάντοτε μεγάλη• έλειπον όμως ακριβώς τα μορφωμένα στελέχη εργατών, εχόντων τας απαραίτητους εις κάθε βιομηχανικήν επιχείρησιν τεχνικάς γνώσεις».

²⁵το ίδιο,σ.79.

²⁶Δερτιλής Β. Γεώργιος, *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, τόμος Β', 3^η έκδοσις (βελτιωμένη), Αθήνα : Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", Ι.Δ. Κολλάρου & ΣΙΑΣ Α.Ε. 2005,σ.609: «Οι εισαγόμενοι Ισπανοί και Ιταλοί εργάτες ήταν τόσοι πολλοί, ώστε χρειάστηκε να χτιστεί επί τόπου μια καθολική εκκλησία».

οικονομίας για εποχικούς ή μόνιμους εργάτες. Αλβανοί εργάτες προσλαμβάνονταν στα δημόσια έργα και στην Κωπαΐδα, Ιταλοί και Ισπανοί²⁷ ειδικευμένοι τεχνίτες «εισάγονταν» στο Λαύριο.

Πέραν όμως των διαφορετικών ερμηνειών της ιστορίας, τα γεγονότα, έτσι όπως καταγράφηκαν στον τύπο της εποχής και σε άλλες πηγές, καταδεικνύουν ότι οι εργάτες ξεσηκώθηκαν πολλές φορές με απεργιακές κινητοποιήσεις εναντίον των μεταλλευτικών επιχειρήσεων του Λαυρίου αποτυγχάνοντας πολλές φορές να ικανοποιήσουν τα αιτήματά τους, καθώς προσέκρουαν πάνω στην αδιαλλαξία των εργοδοτών και την ανικανότητα των κυβερνήσεων να παρέμβουν στα διαπλεκόμενα του κεφαλαίου.

---

²⁷ Δερμάτης Ν.Γ., *Λαύρειο το Μαύρο Φως. Η μεταλλευτική & μεταλλουργική βιομηχανία στο Λαύρειο 1860-1917. Ελληνική και ευρωπαϊκή διάσταση*, ΕΜΠ, Τεχνολογικο-Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρείου 2003, «Στην πρώτη εταιρεία του Λαυρείου την Ilarion Roux et Cie λόγω του βασικού προσανατολισμού της στην ανακαμίνευση των αρχαίων σκωριών το πρώτο προσωπικό ήσαν καμινευτές, Ισπανοί...Καταφθάνουν λοιπόν τον Μάιο του 1876 οι πρώτες μετακληθείσες κομπανίες Ιταλών μεταλλωρύχων, Ρομανιόλοι (Romagnols, από την περιοχή της Ρομάνιας, στην άνω κεντρική Ιταλία), Πιεμοντέζοι και Μπεργκαμέζοι (Piemontais απ'το Πεδεμόντιο και Bergamasques (απ'το Μπέργκαμο της βόρειας Ιταλίας), οι οποίοι προστίθενται στους πρώτους Έλληνες, που είχαν έλθει στο Λαύρειο».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΤΟ ΛΑΥΡΙΟ ΚΑΙ ΤΑ ΜΕΤΑΛΛΕΙΑ

2.1. Η ιστορία των μεταλλείων²⁸

Η Λαυρεωτική²⁹ κατέχει την έκταση που ορίζουν οι ακτές από το Σούνιο μέχρι το Βρωμοπούσι και τη Σπηλιαζέζα στα ανατολικά και από το Σούνιο μέχρι την Ανάβυσσο στα δυτικά³⁰. Όπως μας διδάσκουν οι παλαιοί χάρτες και οι περιηγητές, το τοπωνύμιο Λαύρειον χρησιμοποιούταν σε όλη την διάρκεια της Βυζαντινής περιόδου και της Τουρκοκρατίας, δήλωνε όμως μόνο την κεντρική οροσειρά της νοτιότερης Αττικής. Ο δήμος Λαυρίου γεννήθηκε το 1835³¹, πολλά χρόνια δηλαδή πριν γεννηθεί το νεώτερο Λαύριο και απλωνόταν από τον Κουβαρά, την Ντάρντιζα και τον Όλυμπο μέχρι το Σούνιο με πρωτεύουσα την Κερατέα.

---

²⁸Τσάιμου Γ. Κωνσταντίνα, *Εργασία και ζωή στο αρχαίο Λαύριο σε εγκατάσταση εμπλουτισμού μεταλλευμάτων του 4^{ου} αι. π.χ.*, Διατριβή, Αθήνα 1988, «Οι αρχαίοι συγγραφείς δεν έγραψαν κάποια ιστορία των μεταλλείων της Λαυρεωτικής. Η βαθύτερη αιτία είναι η επόμενη: Τα μεταλλεία, η μεταλλουργία ήταν μια βάνουση τέχνη, που την εκτελούσαν χιλιάδες δούλοι με την επίβλεψη ολίγων ελεύθερων πολιτών, που είχαν σχετικές μεταλλευτικές επιχειρήσεις. Και όπως είναι γνωστό, οι αρχαίοι ιστορικοί και φιλόσοφοι δεν ασχολήθηκαν με αυτά τα υλιστικά, «βάνουσα» έργα, όπως τα θεωρούσαν. Ασχολούνταν με τα έργα μόνο των ελεύθερων πολιτών, που ήταν ουσιαστικά η πολιτική και οι πόλεμοι, η φιλοσοφία. Άλλωστε το Λαύριο ήταν τότε γεωγραφικά «πολύ μακριά» και σπάνια ελεύθερος πολίτης το επισκεπτόταν αν δεν είχε ίδιον συμφέρον».

²⁹το ίδιο, σ. 90: «Συναντάται πρώτη φορά στον Πλούταρχο. Η Λαυρεωτική περιέχει το Λαύριο αλλά και τον περίγυρό του, δηλαδή τον χώρο και τον κόσμο που σχετιζόταν ή επηρεαζόταν άμεσα ή έμμεσα από την εξέλιξη της λειτουργίας των μεταλλείων». Επίσης, βλ. Αλεξάκης Π. Ελευθέριος, «Εργάτες, αγρότες και προίκα στη Λαυρεωτική (1870-1940)», στα *Πρακτικά Ζ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής*, σ.331-355 (331): «Λαυρεωτική ονομάζεται η ΝΑ περιοχή της Αττικής με βόρεια σύνορα το χωριό Καλύβια (αγροτικός οικισμός), ανατολικά τον οικισμό Δασκαλειό (οικισμός), νότια τον οικισμό Λεγραινά (μικρός αγροτικός ή μεικτός οικισμός), δυτικά το χωριό Καμάριζα (Άγιος Κωνσταντίνος) (εργατικός οικισμός)

³⁰το ίδιο, σ. 77: συνεχίζει «...Μια νοητή γραμμή που ξεκινάει από το Βρωμοπούσι και καταλήγει στο Λαυρεωτικό Όλυμπο, ορίζει το βόρειο όριο της Λαυρεωτικής, στην οποία ανήκουν επίσης τα γειτονικά μικρά νησιά, δηλαδή η Μακρόνησος και το Νησί του Πατρόκλου ή Γαΐδουρονήσι».

³¹Ιατρού Γεώργιος, «1862-1866: Η αντίσταση των κατοίκων της Κερατέας στον Σερπιέρι. Ο ρόλος του δημάρχου Λουκά Π. Αθανασίου», στα *Πρακτικά Ι' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής (28 Νοεμβρίου – 1 Δεκεμβρίου 2002)*, Εταιρεία Μελετών ΝΑ Αττικής, Καλύβια Θεοικού Αττικής 2004, σ.193-214: Όπως αναφέρει το Β.Δ. της 01/10/1835 ο Δήμος είχε συνολικά 1.238 κατοίκους εκ των οποίων η πρωτεύουσα Κερατέα 474, ο Κουβαράς 208, οι Εννέα Πύργοι (Καλύβια) 169, ο Όλυμπος 60 κ.λπ. Με νεώτερο Β.Δ. του 1840 «Περί συγχωνεύσεως Δήμων επαρχίας Αττικής», ο δήμος με 1.373 κατοίκους δέχτηκε προσαρτήσεις το Θερικό, Βίγλα, Καμάριζα, Σούνιο, Πασά, Ελένη, Εργαστήριο, κ.λπ.

Το 1890 ο δήμος Λαυρίου διαιρέθηκε στον δήμο Θορικών³² και τον δήμο Σουνιέων με πρωτεύουσες την Κερατέα και την πόλη που είχε σχηματιστεί γύρω από τα μεταλλευτικά εργοστάσια αντίστοιχα. Το 1891 ο δήμος Σουνιέων που είχε όρια τον Θορικό, την Καμάριζα, τα Λεγρενά και το Σούνιο, μετονομάζεται με δική του απόφαση σε Δήμο Λαυρεωτικής με έδρα την κωμόπολη των Εργαστηρίων³³ και με σφραγίδα που φέρει ως έμβλημα «...μεταλλουργικής κάμινον εκπέμπουσιν καπνόν»³⁴.

Το κύριο φυσικό χαρακτηριστικό της Λαυρεωτικής είναι η ύπαρξη μεταλλευμάτων αργύρου, μολύβδου, ψευδαργύρου, σιδήρου και χαλκού και άλλων μετάλλων στο υπέδαφός της, των οποίων τα ίχνη της εκμετάλλευσης διαγράφουν σαφώς τα γεωγραφικά όρια του κόσμου των μεταλλευτών, αρχαίων και νεότερων³⁵. Τη μεταλλευτική δραστηριότητα ξεκίνησαν οι αρχαίοι Έλληνες πριν το 3000 π.χ. Η συστηματική και εντατική εκμετάλλευση των αργυρομολυβδούχων μεταλλευμάτων αρχίζει με την γέννηση της Αθηναϊκής Δημοκρατίας το 508 π.χ. *Με τον άργυρο του Λαυρίου και τους φόρους των συμμάχων ο Περικλής κατασκεύασε τα αθάνατα μνημεία του Χρυσού Αιώνα των Αθηνών.* Μετά την κλασσική αρχαιότητα διακόπτεται κάθε σοβαρή μεταλλευτική και μεταλλουργική δραστηριότητα και ακολουθούν πολλοί αιώνες σιωπής.

³²Κακαβογιάννης Ευάγγελος, «Επιλογή τοπωνυμίων της Λαυρεωτικής», στα *Πρακτικά Α΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής (19-21 Οκτωβρίου 1984)*, Αφιέρωμα στον Χρίστο Ν. Πέτρου-Μεσογείτη, υπό την αιγίδα του ΥΠΠΟ, Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια 1985, σ.86: «Ετυμολογικά ο Θορικός παράγεται από την λέξη θορός που σημαίνει σπέρμα. Έτσι τα μεταλλεύματα παρομοιάστηκαν με θορό, με το σπέρμα δηλαδή της γης και ο λόφος Βελατούρι ονομάστηκε Θορικός, επειδή στο υπέδαφός του υπήρχαν άφθονα μεταλλεύματα».

³³το ίδιο, σ.89: «Η ονομασία Εργαστήρια δημιουργήθηκε από τους μετακλασσικούς Αθηναίους. Πρόκειται για ειδικές εγκαταστάσεις, που κατασκευάζονται συνήθως σε περιμαντρωμένους χώρους και απαρτίζονται από σπαστήρες, τριβεία μεταλλεύματος, από τεράστιες δεξαμενές νερού και από πλυντήρια* για τον πλήρη καθαρισμό του, από καμίνια για την τήξη και άλλα για την κυπέλλωση, από οικήματα για τους ιδιοκτήτες και τους εργαζόμενους κ.ά. Το τοπωνύμιο Εργαστήρια φαίνεται πως συνέχισε να χρησιμοποιείται και κατά τη μακράιωνη διακοπή των μεταλλευτικών έργων. Η περιοχή του λιμανιού του σημερινού Λαυρίου λεγόταν και πριν το 1864 Πόρτο Εργαστηράκια».

* Πλυντήρια: ειδικές κατασκευές των αρχαίων μεταλλευτών, στις οποίες μεταφέρονταν τα μεταλλεύματα μετά την εξόρυξη, τον θρυμματισμό και το κοσκίνισμά τους, για τον εμπλουτισμό τους δηλαδή για να καθαριστούν ακόμη καλύτερα. Πρόκειται για επίπεδες και ελικοειδείς εγκαταστάσεις τις οποίες γέμιζαν με νερό, που συγκέντρωναν σε μεγάλες δεξαμενές που έχτιζαν ή έφτιαχναν στα βράχια. Όταν το μέταλλευμα έμπαινε στο πλυντήριο, κατακάθιζε πρώτος ο αργυρούχος μόλυβδος επειδή είναι πιο βαρύν, που στην συνέχεια απλωνόταν στο στεγνωτήριο του πλυντηρίου και μεταφερόταν στο εργαστήριο για τον παραπέρα καθαρισμό του.

³⁴το ίδιο, σ.77

³⁵το ίδιο, σ.76.

Τα μεταλλευτικά φρέατα της Λαυρεωτικής απλώνονται σ' όλη την έκταση από το ακρωτήριο του Σουνίου στο νότο έως τις παρυφές της κωμόπολης της Κερατέας στον βορρά. Ο αριθμός τους ανέρχεται σε πολλές εκατοντάδες. Το τεράστιο δίκτυο των μεταλλευτικών φρεάτων, δημιουργημένο στην αρχαιότητα, απετέλεσε την βάση επάνω στην οποία στηρίχθηκε το νεότερο δίκτυο. Η μεγαλύτερη μεταλλευτική δραστηριότητα εμφανίστηκε κυρίως στον κεντρικό άξονα βορρά-νότου, της ημιορεινής περιοχής το Εθνικού Δρόμου Σουνίου, με πυκνώσεις στις περιοχές Σούριζα, Καμάριζα και Πλάκα.³⁶

Το Λαύριο ήταν ξεχασμένο σχεδόν σε όλους τους αιώνες μ.Χ. Το 1860 το Λαύριο μπαίνει και πάλι στο ιστορικό προσκήνιο. Αρκετοί διανοούμενοι στο εξωτερικό αλλά και στην Ελλάδα γνώριζαν ότι στο Λαύριο ήταν τα «αργυρεία» των Αθηναίων. Αυτό βέβαια από τα αρχαία κείμενα (Ηρόδοτος, Αριστοτέλης, Στράβων, Πausανίας), όσο και από εργασίες, πάνω στα αρχαία αυτά κείμενα, συγγραφέων του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα.³⁷

Ωστόσο, υπάρχουν πληροφορίες ότι στα χρόνια της μεγάλης σιγής του Λαυρίου τα μεταλλεία του ήταν γνωστά. Από το 1790 τα μεταλλεία με τις γαίες του είχαν υπαχθεί από το Οθωμανικό κράτος στην εξουσία του Νομισματοκοπείου. Ο Άγγλος περιηγητής Hawkins που προσορμίστηκε σε κάποιο ήρεμο λιμάνι της περιοχής του Λαυρίου λόγω κακοκαιρίας, εκτίμησε την αξία των μεταλλευμάτων αργυρούχου μολύβδου του τόπου. Ο δε Γ. Κόχραν - ανιψιός του ναυάρχου - στις "περιηγήσεις του στην Ελλάδα γράφει για το Σούνιο ότι "ο ορυκτολόγος που θα ηρεύνα προσεκτικά αυτό το μέρος δεν θα έχανε τον

---

³⁶ Δερμάτης Ν. Γ., Ε. Καλαφάτη, Α. Μαρκουλή, Ν. Μπελαβίλας και Γ. Τσίλης, Έντυπο «Το Μεταλλευτικό Λαύριο του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα» εκδόθηκε για το 10^ο συνέδριο του TICCIH από το ΕΜΠ/Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου, Τα φρέατα του 19^{ου} αι. κατασκευάζονταν με μεγάλες διατομές, μήκη και βάθη. Τα περισσότερα ήταν πλήρη μικρά βιομηχανικά συγκροτήματα, δορυφόροι του κυρίως συγκροτήματος του Κυπριανού.

³⁷ Κονοφάγος Κωνσταντίνος, Το Αρχαίο Λαύριο και η ελληνική τεχνική παραγωγή του αργύρου, Εκδοτική Ελλάδος ΑΕ, Αθήνα 1980, σ.36.

καιρό του." Όμως, οι προσπάθειες του Ελληνικού κράτους μετά την απελευθέρωση από τον Τουρκικό ζυγό, για την αξιοποίηση των μεταλλείων του Λαυρίου απέβησαν άκαρπες.³⁸

*Ήδη από το 1835 και μετά οι ελληνικές κυβερνήσεις, στην προσπάθειά τους να βρουν πηγές εσόδων, για να θεραπεύσουν τις τρομακτικές οικονομικές ανάγκες του κράτους, κάλεσαν κατά καιρούς επιφανείς ευρωπαίους ειδικούς, για να εξετάσουν αυτά τα μεταλλεία και να αποφανθούν, αν ήταν δυνατό να επαναλειτουργήσουν.*³⁹ Ο Γερμανός K.G.Fielder ύστερα από 4 επισκέψεις στο Λαύριο, αποφαινεται ότι τα μεταλλεία αυτά δεν είναι εκμεταλλεύσιμα από οικονομική άποψη. Δεν παρατηρεί τίποτα σχετικό με την δυνατότητα ανατήξεως των αρχαίων σκωριών που βρίσκονταν κατά τεράστιους σωρούς στην επιφάνεια. Το 1841 ο J. Russenger υποστηρίζει ότι στο Λαύριο είναι προτιμότερο κανένας να ασχοληθεί με τα μεταλλεύματα σιδήρου, παρά με τα μεταλλεύματα μολύβδου που είναι φτωχά.⁴⁰

Οι Έλληνες, όμως, γνώριζαν την οικονομική αξία του Λαυρίου από πολύ νωρίς και πίστευαν εξ αρχής ότι το Λαύριο έπρεπε να γίνει αντικείμενο ελληνικής και μόνο εκμετάλλευσης. Αυτό αποδεικνύεται από τις ενέργειες του κυβερνήτη της Ελλάδος Ιωάννη Καποδίστρια. Συγκεκριμένα, ο *Ιω. Καποδίστριας το 1831, παρά τη δεινή οικονομική κατάσταση του κράτους, απέρριψε την πρόταση του Άγγλου πρεσβευτή να παραχωρηθεί το Λαύριο σε Άγγλους επιχειρηματίες και του τόνισε ότι η εκμετάλλευση της περιοχής θα πραγματοποιηθεί μόνο από την ελληνική βιομηχανία, που τότε βέβαια ήταν ανύπαρκτη.*⁴¹

---

³⁹Κακαβογιάννης Χ. Ευάγγελος, «Το Λαύρειον και ο Ιωάννης Καποδίστριας» στα *Πρακτικά Ζ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής*, Κορωπί 1998, σ.440-458 (446).

⁴⁰Κονοφάγος Κωνσταντίνος, *Το Αρχαίο Λαύριο και η ελληνική τεχνική παραγωγής του αργύρου*, Εκδοτική Ελλάδος ΑΕ, Αθήνα 1980, σ.36.

⁴¹Κακαβογιάννης Χ. Ευάγγελος, «Το Λαύρειον και ο Ιωάννης Καποδίστριας» στα *Πρακτικά Ζ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής*, Κορωπί 1998, σ.440-458(452).

2.2. Το Λαυρεωτικό Ζήτημα

Η πρώτη επιστημονικώς τεκμηριωμένη θετική άποψη σε σχέση με την αξία των μεταλλείων διατυπώθηκε τρεις δεκαετίες αργότερα από τον **Ανδρέα Κορδέλλα**⁴², του οποίου έργο είναι ο Νόμος «Περί μεταλλείων» της 24.08.1861. Στις 27 Δεκεμβρίου 1860, ο επιφανής μεταλλειολόγος Ανδρέας Κορδέλλας, ύστερα από εντολή του υπουργού Οικονομικών Σίμου, συντάσσει έκθεση για τα μεταλλεία του Λαυρίου. Το περιεχόμενο της έκθεσης αυτής για την ύπαρξη σκωρίας γίνεται γνωστό, όπως αποκαλύπτεται αργότερα, μέσω ενός Γερμανού καθηγητού, του Χάιδελράιχ, στον Σερπιέρι.

Τον Νοέμβριο του 1861 εμφανίζεται ο Γ. Παχύς, έμπορος και γιος του υποπρόξενου στο Καλιάρι Σαρδηνίας, συνέταιρος και άνθρωπος του Σερπιέρι, δηλώνει το ενδιαφέρον του για τις σκωρίες του Λαυρίου. Στις 13 Απριλίου του 1862 ο Γ. Παχύς με αίτησή του προς την Νομαρχία Αττικοβοιωτίας ζητά την εκμετάλλευση των σκωρίων. Στις 25 του ίδιου μήνα η Νομαρχία τον πληροφορεί ότι μπορεί να έλθει σε επαφή με τον Δήμο Λαυρίου για ενοικίαση και καταβολή φόρου. Την ίδια χρονιά ο Γ. Παχύς επιτυγχάνει μια πολυετή ενοικίαση των σκωρίων από την κοινότητα. Στην συνέχεια όμως με εντελώς κυνικό τρόπο, φορτώνει, χωρίς να ενημερώσει κανέναν, 300 τόνους ακατέργαστης σκωρίας με σκοπό την επεξεργασία της σε ευρωπαϊκά εργοστάσια.

Στις 12 Σεπτεμβρίου 1863 ο Δήμαρχος Λαυρίου Λουκάς Π. Αθανασίου καταγγέλλει με επιστολή του τον Παχύ. Στις 2 Οκτωβρίου του 1863 έχουμε αναφορά του Α. Κορδέλλα

---

⁴² Βοβολίνης, *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*, τόμος 2^{ος}, σ.44: «Κορδέλλας Ανδρέας του Ιωάννου (Χαδούλη) και της Στυλιανής, εκ σμυρναϊκής οικογενείας καταγομένης. Μηχανικός – μεταλλειολόγος και συγγραφέυς, κατάρτισας εν συνεργασία μετ' άλλων ειδικών επιστημόνων, την πρώτην περί μεταλλείων ελληνικήν νομοθεσίαν, οργανώσας και βελτιώσας την εκμετάλλευσιν των αλυκών, των ορυχείων της σμύριδος Νάξου και των μυλοπετρών της Μήλου, γενικώς δε ερευνήσας τον ορυκτολογικόν πλούτον της τε ελευθέρας Ελλάδος και της, τότε αλυτρώτου Μακεδονίας, ως και της Μικράς Ασίας.» Βλέπε επίσης Κονοφάγος Κωνσταντίνος, *Το Αρχαίο Λαύριο και η ελληνική τεχνική παραγωγή του αργύρου*, Εκδοτική Ελλάδος ΑΕ, Αθήνα, 1980, σ.42 «Ο Ανδρέας Κορδέλλας (Σμύρνη 1836 – Αθήνα 1909) ήταν διπλωματούχος ορυκτολόγος του Πανεπιστημίου του Freiberg, μηχανικός στο Υπουργείο Οικονομικών της Ελλάδας (1864-1875), αρχιμηχανικός στην Εταιρεία Hilarion Roux et Cie στο Λαύριο (1864-1875), γενικός διευθυντής της Ελληνικής Εταιρείας στο Λαύριο (1887-1897) και χρημάτισε και καθηγητής στη Σχολή Ευελπίδων, μηχανικός του δήμου Αθηναίων κ.λπ.» Κατα γενική ομολογία ο Ανδρέας Κορδέλλας αποτέλεσε το γνωστικό κεφάλαιο του Λαυρίου και της μεταλλευτικής βιομηχανίας στην Ελλάδα.

στο Υπουργείο Οικονομικών, όπου φαίνεται ότι διαφωνεί με την εξαγωγή των σκωριών στο εξωτερικό από τον Παχύ.⁴³ Τον Οκτώβριο του 1863 ο Σερπιέρι ζήτησε με σχετική αίτησή του στο Υπουργείο Οικονομικών να αγοράσει τις αρχαίες σκωρίες⁴⁴ ή να του δοθεί έναντι τιμήματος το δικαίωμα της εκμετάλλευσής τους⁴⁵.

Αναφέρουμε ότι στο τέλος του 1863 μερίδα κατοίκων της Κερατέας αποτελούντες δήθεν την κοινότητα⁴⁶ παράνομα πούλησαν στον Γ. Παχύ σκωρίες των οποίων η αξία υπερέβαινε τα 60 εκατομμύρια δραχμές την εποχή εκείνη. Ο Παχύς υποσχέθηκε να πληρώσει στην Κοινότητα το ευτελές ποσόν των 6.000 δραχμών επί 15 έτη και κατά τον Μάιο 1864 μεταβίβασε τα δικαιώματά του στην Γαλλική Εταιρεία «ΙΛΑΡΙΩΝ ΡΟΥ ΚΑΙ ΣΥΝΤΡΟΦΙΑ (Hilarion Roux et Cie) που μόλις είχε ιδρυθεί (28.04.1864) στην Μασσαλία με πρωτοβουλία του Giovanni Battista Serpieri και την συμμετοχή των Hilarion Roux, γνωστού Γάλλου επιχειρηματία της Μασσαλίας, των Ροδοκανάκηδων της Μασσαλίας και ενός ακόμη αγνώστου αλλοδαπού.

---

⁴³ Ιατρού Γεώργιος, «1862-1866: Η αντίσταση των κατοίκων της Κερατέας στον Σερπιέρι. Ο ρόλος του δημάρχου Λουκά Π. Αθανασίου», στα *Πρακτικά Ι΄ Επιστημονική Συνάντηση ΝΑ Αττικής (28 Νοεμβρίου – 1 Δεκεμβρίου 2002)*, Εταιρεία Μελετών ΝΑ Αττικής, Καλύβια Θορικού Αττικής 2004, σ.193-214(198-199).

⁴⁴ Κακαβογιάννης Χ. Ευάγγελος, «Το Λαύρειον και ο Ιωάννης Καποδίστριας» στα *Πρακτικά Ζ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής*, Κορωπί 1998, σ.440-458(441): «Η αρχαία διαδικασία της παραγωγής του αργύρου διεκρίνετο σε τρία στάδια. Σε κάθε στάδιο παρήγετο ένα προϊόν, συνάμα όμως και ένα υποπροϊόν που το θεωρούσαν άχρηστο και το απέρριπταν. Η παραγωγή του υποπροϊόντος ήταν αναπόφευκτη. Οι εκβολάδες (υποπροϊόν α΄ σταδίου), οι πλυνίτες (υποπροϊόν β΄ σταδίου) και οι σκωρίες ήταν τα υποπροϊόντα της παραγωγής αργύρου στην αρχαία Λαυρεωτική. Κατά την δημιουργία της μέσα στην κάμινο η σκωρία αιχμαλώτιζε και παρέσυρε με την ροή και αρκετές «σταγόνες» αργυρούχου μολύβδου σε μεταλλική κατάσταση, με αποτέλεσμα να περιέχει αυτό το μέταλλο σε ποσοστό 8% περίπου κατά μέσον όρο. Εφόσον εσώζοντο σε κολοσιαίες ποσότητες* ήταν στην ουσία ένας αληθινός θησαυρός».

*«Πράγματι τα υπολείμματα της κατεργασίας των μεταλλευμάτων που άφησαν οι αρχαίοι στην επιφάνεια ήταν τεράστια: 1.500.000 τόνοι σκωρία από την τήξη των αρχαίων και 9.000.000 τόνοι περίπου φτωχών μεταλλευμάτων από την διαλογή και τον εμπλουτισμό», στο Τσάιμου Γ. Κωνσταντίνου, Εργασία και ζωή στο αρχαίο Λαύριο σε εγκατάσταση εμπλουτισμού μεταλλευμάτων του 4^{ου} αι. π.χ. , Διατριβή, Αθήνα, 1988

⁴⁵ Το ίδιο, σ. 440.

⁴⁶ Ιατρού Γεώργιος, «1862-1866: Η αντίσταση των κατοίκων της Κερατέας στον Σερπιέρι. Ο ρόλος του δημάρχου Λουκά Π. Αθανασίου», στα *Πρακτικά Ι΄ Επιστημονική Συνάντηση ΝΑ Αττικής (28 Νοεμβρίου – 1 Δεκεμβρίου 2002)*, Εταιρεία Μελετών ΝΑ Αττικής, Καλύβια Θορικού Αττικής 2004, σ.193-214(200): Στοιχείο που αναφέρεται στα «Εγγραφα της μεταξύ Ελληνικής και Γαλλικής Εταιρείας Δίκης περί σκωριών του Λαυρίου» (που έγινε το 1866) και βρίσκονται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη».

Ο Ρου και ο Σερπιέρι ήταν ίσως οι μόνοι που γνώριζαν κατά προσέγγιση, την πραγματική αξία του μεταλλείου τους και των εκβολάδων. Ο Σερπιέρι βιάζεται. Αγοράζει τα δικαιώματα των σκωριών από την κοινότητα της Κερατέας και την μονή Πεντέλης – βασιζόμενος σε μια αρχαία νομική δυνατή εκδοχή ότι οι αρχαίες σκωρίες ανήκουν στους κτήτορες του εδάφους. Αρχίζει εργασίες εγκατάστασης του μεταλλουργείου κοντά στην παραλία του σημερινού λιμανιού του Λαυρίου, που τότε ονομαζόταν «Εργαστηριάκια». Εκτός όμως από τις σκωρίες που ανέρχονταν σε 1.500.000 τόνους ο Σερπιέρι ως αρπακτικό άρχισε την εκμετάλλευση και των εκβολάδων⁴⁷, πάνω στις οποίες δεν είχε κανένα απολύτως δικαίωμα. Άρχισε να ζητά παραχωρήσεις μεταλλείων⁴⁸.

⁴⁷ εκβολάδες: βλέπε υποσημείωση 45

⁴⁸ Μπέης Κώστας, « Λαυρεωτικά με αριθμούς και γεγονότα», *Ελευθεροτυπία*, Αύγουστος 1982:

2 Αυγούστου 1874, ημέρα Τρίτη: Στο κατάστημα του υπουργείου Οικονομικών έχουν συγκεντρωθεί ένας συμβολαιογράφος, οι μάρτυρες και οι συμβαλλόμενοι: «αφ' ενός μεν ο κ. Θ.Β. διεκπεραιωτής παρά των υπουργείων των Οικονομικών, ενεργών ως αντιπρόσωπος του Δημοσίου, δυνάμει της (...) διαταγής του κυρίου επί των Οικονομικών υπουργού, και αφ' ετέρου ο κ. Ιωάν. Β. Σερπιέρης, βιομήχανος (...) και συνωμολόγησαν τα εξής: Το Δημόσιον της Ελλάδος παραχωρεί δωρεάν προς τον κ. Ιωάννην Β. Σερπιέρην εις την κοιλάδα Κυπρια-νού του Δήμου Λαυρίου έκτασιν στρεμμάτων βασιλικών εκατόν τεσσαράκοντα επτά (...) δια την κατασκευήν εργοστασίων προς επεξεργασίαν της παρ' αυτού παραγόμενης μεταλλίτιδος (...) υπό τους εξής όρους: α) να κυρωθή και η παραχώρησις αὐτή νομοθετικώς (...) β) εν περιπτώσει μη νομοθετικής κυρώσεως ο Ιω. Β. Σερπιέρης υποχρεούται να αποζημιώσει το Δημόσιον με την αξίαν της παραχωρηθείσης αὐτῷ ἐκτάσεως κατ' ἐκτίμησιν πραγματογνωμόνων».

Την εποχή εκείνη ο νόμος (103 ν. ΣΙΒ' 1852) όριζε ότι «των καθ' έκαστον έτος γενομένων εκποιήσεων, παραχωρήσεων, προικοδοτήσεων και άλλων απαλλοτριώσεων, δημοσίων κτημάτων παρουσιάζονται (υπό του υπουργού των Οικονομικών) εις τας Βουλάς ιδιαίτεροι πίνακες, φανερώνοντες τα ονόματα των λαβόντων (...) το είδος του κτήματος και την αξίαν αυτού». Έχει κριθεί, με την απόφαση 443/1977 του Αρείου Πάγου, ότι «εκ των διατάξεων τούτων σαφώς συνάγεται ότι ο υπουργός των Οικονομικών, έχων την εξουσίαν περί την διοίκησιν της δημοσίας περιουσίας, ηδύνατο κατ' αρχήν, ως εκπρόσωπος του Ελληνικού Δημοσίου, να συναπτή εγκύρως και σύμβασιν έτι δωρεάς ακινήτου (...) υπό την αίρεσιν νομοθετικής κυρώσεως της». Η υποβολή στη Βουλή προς κύρωση της δωρεάς του τότε υπουργού Οικονομικών προς το βιομήχανο Ι. Σερπιέρη έπρεπε να γίνει, όπως είδαμε, ως το τέλος του χρόνου της δωρεάς (δηλαδή ως τις 31 Δεκ. 1874).

Όμως ο τότε υπουργός Οικονομικών (και όλοι οι υπουργοί έκτοτε), για λόγους που ο αναγνώστης μπορεί μόνος του να πιθανολογήσει, δεν έφερε τη δωρεά στη Βουλή προς επικύρωση. Ούτε πάλι, μια και δεν υπήρχε επικύρωση, άσκησε τα δικαιώματα που είχε το Δημόσιο, σε περίπτωση που δε θα γινόταν νομοθετική κύρωση. Ένα χρόνο μετά ο Ι. Σερπιέρης έδωσε την έκταση αυτή ως εισφορά του, για να γίνει μέτοχος της ανώνυμης εταιρίας «Γαλλική Εταιρία Μεταλλείων Λαυρίου». Στο καταστατικό της εταιρίας αναφέρεται ρητώς ότι το ακίνητο των 147 βασιλικών στρεμμάτων είχε παραχωρηθεί με την επιφύλαξη της νομοθετικής κύρωσης. Ύστερα από δυο χρονιά, το 1876, ο υπουργός των Οικονομικών παραχώρησε δωρεάν στη «γαλλική εταιρία» άλλα 242 βασιλικά στρέμματα. Και πάλι με την αίρεση ότι η δωρεά θα επικυρωθεί από τη Βουλή. Αλλά και πάλι δίχως να ενημερωθεί ποτέ η Βουλή. Πέρασαν εκατό χρόνια. Κανένας υπουργός Οικονομικών δεν έφερε στη Βουλή προς κύρωση τις κρίσιμες εκείνες δωρεές των 389 βασιλικών στρεμμάτων.

Η εταιρία συμπεριφερόμενη ως κράτος εν κράτει υποστήριζε ότι είχε αυτό το δικαίωμα, παραβιάζοντας παράλληλα τους νόμους με εξοργιστικό τρόπο. Το κοινό αντιδρά. Ο τύπος θίγει το θέμα της νομιμότητας της ξένης εταιρίας. Η κυβέρνηση, υπό την πίεση της κοινής γνώμης, ρυθμίζει το ζήτημα των εκβολάδων νομοθετικά τον Μάιο του 1871. Οι αρχαίες επί της επιφάνειας του εδάφους εκβολάδες θεωρούνται ότι ανήκαν ανέκαθεν στο κράτος που μπορεί να τις διαθέτει ελεύθερα.

Αρχίζει όμως, με την πίεση της Εταιρίας Ρου-Σερπιέρι, σοβαρότατη παρέμβαση στην ελληνική κυβέρνηση, των κυβερνήσεων της Γαλλίας και Ιταλίας υπέρ της Εταιρίας με απειλές. Κύριο επιχείρημα: ο νόμος του 1871 περί εκβολάδων μεταβάλλει το καθεστώς και καθιερώνει και αναδρομικά την κυριότητα της Δημοσίου για τις εκβολάδες. Έτσι γεννήθηκε το «Λαυρεωτικό Ζήτημα», το οποίο, όσο περνούσε ο καιρός, τόσο και χειροτέρευε.

Στην κρίση αυτή έδωσε λύση ο όμιλος του Ανδρέα Συγγρού, του Έλληνα Κροίσου που αγόρασε τις μετοχές της Εταιρίας Ρου-Σερπιέρι αντί του ποσού των 11,5 εκατομμυρίων φράγκων. Η νέα εταιρία λέγεται Ελληνική Εταιρεία Μεταλλουργείων, στην οποία παραχωρεί το κράτος τις σκωρίες και τις εκβολάδες, αλλά με το τίμημα της συμμετοχής κατά 50% του κράτους επί των καθαρών κερδών. Το 1910 οι αρχαίες σκωρίες είχαν εξαντληθεί και οι απομένουσες εκβολάδες ήταν λίγες, έτσι το 1917 η Εταιρία διέκοψε τις εργασίες της και κατά το 1930 εκποίησε τις εγκαταστάσεις της.

Μετά την λύση του Λαυρεωτικού ζητήματος (1873) ο Ι.Β.Σερπιέρι στις 17 Σεπτεμβρίου 1875 ιδρύει στο Παρίσι, αρχικά για 50 έτη και αργότερα για άλλα 90, τη δεύτερη δυναμικότερη εταιρεία του, την Francaise des Mines du Laurium ελληνιστί Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου (ΓΕΜΛ), η οποία θα αναπτύξει έντονη εξορυκτική και μεταλλουργική δραστηριότητα, κυρίως στα μεταλλεία της Καμάριζας. Πηγή κέρδους η

καλαμίνα (ανθρακικός ψευδάργυρος)⁴⁹, το κατεξοχήν μεταλλεύσιμο ψευδαργυρούχο ορυκτό.⁵⁰ Σύντομα θα αγοράσει και άλλα σπουδαία μεταλλεία (μολύβδου, αργύρου, ψευδαργύρου, χαλκού, σιδήρου και μαγγανιούχου σιδήρου) τα οποία συνορεύουν με εκείνα της Καμάριζας⁵¹.

2.3. Το Λαύριο⁵² της νεότερης εποχής

Η περιοχή της Λαυρεωτικής ήταν αδόμητη μέχρι τον 19^ο αιώνα, εκτός από το ψαροχώρι του Κυπριανού. Στην πορεία των χρόνων κυριολεκτικά μεταμορφώθηκε. **Το Λαύριο εξελίχθηκε σε μία από τις σημαντικότερες νέες πόλεις στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα με ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον διεθνή χώρο.** Υπήρξε ακόμη ο πρώτος εργατικός οικισμός που οικοδομήθηκε απ' αρχής στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος κατά τα πρότυπα μιας "company town".⁵³ Ήταν η πρώτη ελληνική πόλη που χρησιμοποίησε το

⁴⁹Κέντρο εξόρυξης της καλαμίνας ήταν το γνωστό Φρέαρ Σερπιέρι, το αρχαίο μεταλλευτικό φρέαρ στην Καμάριζα, που επί των ημερών της Γαλλικής Εταιρείας είχε βάθος 165 μέτρων, 5 πατώματα και μεγάλο δίκτυο στοών με σιδηροτροχιές για την μεταφορά των μεταλλευμάτων. Το Φρέαρ Σερπιέρι έχει χαρακτηριστεί διατηρητέο από το Υπουργείο Πολιτισμού.

⁵⁰Ορφανού Φωτεινή, *Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου:1900-1930*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειον Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2002, σ.33: Τα συνηθέστερα ορυκτά ψευδαργύρου είναι ο σμιθωνίτης ή ανθρακική καλαμίνα και ο σφαλερίτης ή θειούχος ψευδάργυρος. Η περιεκτικότητα της καλαμίνας σε ψευδάργυρο υπολογίζεται σε 35-42% ποσό ιδιαίτερα σημαντικό και ελπιδοφόρο για παραπέρα εκμετάλλευση.

⁵¹το ίδιο,σ.34:Τα μεταλλεία αυτά είναι του Αντωνόπουλου, το οποίο περιέχει ορυκτά τύπου αργυραδάμαντος, οι παραχωρήσεις του Μαρκάτη και αργότερα τα μεταλλεία της εταιρείας «Περικλής», τα οποία εκτείνονται από την Καμάριζα ως την Πλάκα και τη Διψελίζα και περικλείουν πλούσιες εκτάσεις μολυβδούχων και ψευδαργυρούχων κοιτασμάτων και κατ' εξοχήν μαγγανιούχων σιδηρομεταλλευμάτων.

⁵²Κακαβογιάννης Ευάγγελος, «Επιλογή τοπωνυμίων της Λαυρεωτικής», στα *Πρακτικά Α΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής (19-21 Οκτωβρίου 1984)*, Αφιέρωμα στον Χρίστο Ν. Πέτρου-Μεσογειήτη, υπό την αιγίδα του ΥΠΠΟ, Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια 1985, σ.77-101 (85): «Το τοπωνύμιο Λαύρειον συναντάται στον Ηρόδοτο αλλά στην πραγματικότητα είναι πανάρχαιο. Σύμφωνα με πολλές ενδείξεις είναι μινωικό. Ετυμολογικά παράγεται από τη λαύρα, που σημαίνει στενό πέρασμα, υπόγεια στενή σήραγγα.»

⁵³Δερμάτης Ν. Γ., Ε. Καλαφάτη, Α. Μαρκουλή, Ν. Μπελαβίλας και Γ. Τσίλης, Έντυπο «Το Μεταλλευτικό Λαύριο του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα» εκδόθηκε για το 10^ο συνέδριο του TICCIH από το ΕΜΠ/Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου. Περισσότερες πληροφορίες για τα χαρακτηριστικά αυτών των πόλεων βλέπε 1) Pinol Jean-Luc, *Ο κόσμος των πόλεων του 19^{ου} αιώνα*, μετάφραση: Ιω. Δουράμπεη –Έφη Κάννερ, Πλέθρον, 2000, σ.51, «την ίδια περίοδο στην Ευρώπη είχαν προ πολλού αναπτυχθεί βιομηχανικές πόλεις με εκρηκτικούς ρυθμούς ανάπτυξης, π.χ.το Μιντλσμπρο στις εκβολές του Τηζ το 1831 αριθμούσε 154 κατοίκους, το 1841 τουλάχιστον 5.500 και το 1861 20.000, λόγω της θέσης του ανάμεσα στα κοιτάσματα σιδηρομεταλλεύματος του Κλήβελαντ και τη λιθανθρακοφόρο λεκάνη του Ντέραμ. Τα χαρακτηριστικά αυτών των πόλεων είναι συνήθως η μονολιθική δομή της απασχόλησης, οι σκληροί όροι διαβίωσης ,οι απλές κοινωνικές δομές.», 2)Τίτσα Καλόγρη, «Το βιομηχανικό Λαύριο στον 19^ο αιώνα», *Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων*, Αθήνα 1992, σ.34. Επίσης οι Κ.Καυκούλα, Ν.Παπαμίχος, Β.Χαστάογλου αναφέρουν ως "company town" την Ισθμία, που δημιουργήθηκε με την διάνοιξη της Διώρυγας της Κορίνθου στην άκρη της

τηλέφωνο (1882). Η εγγραφή των μετοχών του Λαυρίου ήταν η πρώτη χρηματιστηριακή πράξη που έγινε στην Αθήνα.⁵⁴

Στο Λαύριο έγινε η πρώτη μεγάλη βιομηχανική επένδυση της χώρας, ανεγέρθηκαν εργοστάσια και κάμινοι, διαμορφώθηκε το λιμάνι, διανοίχτηκαν δρόμοι και εγκαταστάθηκε ο πρώτος ελληνικός σιδηρόδρομος (1884) που συνέδεσε το Λαύριο με την Αθήνα. Το κόστος όμως αυτής της τεχνολογικής και οικονομικής προόδου ήταν το αίμα και ο ιδρώτας χιλιάδων ανδρών, γυναικών και παιδιών εργατών στις ανήλιαγες και υγρές σήραγγες της Λαυρεωτικής.

Η βιομηχανική ανόρθωση της περιοχής των μεταλλείων και μαζί ολόκληρης της χώρας είχε ως μεγάλο τίμημα τις **εκατόμβες θυμάτων** στις υπόγειες γαλαρίες ιδίως τις πρώτες δεκαετίες της επαναλειτουργίας τους (1865-1900). Άνθρωποι που εργάζονταν νυχθημερόν στερούμενοι στοιχειωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων *σε συνθήκες παντελούς έλλειψης εργατικής νομοθεσίας και ατιμωρησίας των εταιριών ή των διεφθαρμένων αρχών του κράτους.*

Για όσους έμεναν ανάπηροι από κάποιο εργατικό ατύχημα ή έφευγαν ανιάτα άρρωστοι από μολυβδίαση⁵⁵ ή πνευμονοκονίαση ή άφηναν την τελευταία τους πνοή κάτω από τεράστιους χωμάτινους όγκους, κανείς δεν ευθυνόταν και κανείς δεν υφίστατο κυρώσεις. Το κατάντημα που βίωναν οι εργάτες-τριες από την έλλειψη ανθρωπισμού

διώρυγας για την στέγαση του προσωπικού των έργων, στο Ε΄ Επιστημονική Συνάντηση ΝΑ Αττικής, Καλόγηρη Τίτσα, Η Συμβολή της Εταιρίας των Μεταλλουργείων του Λαυρίου στη δημιουργία και την ανάπτυξη της πόλης του Λαυρίου, Παιανία, 1994, σ.303-322 (313).

⁵⁴ Αναφέρεται ότι επειδή δεν υπήρχε χρηματιστήριο, ο τόπος της αγοραπωλησίας των μετοχών γινόταν σε κάποιο καφενείο « η Ωραία Ελλάς ».

⁵⁵ ΕΛ.ΙΝ.Υ.Α.Ε., *Μόλυβδος και εργασία*, Αθήνα 1998: Ο μόλυβδος και οι ενώσεις του είναι τοξικές ουσίες για τον ανθρώπινο οργανισμό, καθώς ευθύνονται για μια σειρά από συμπτώματα που αφορούν τα εξής συστήματα: α) γαστρεντερικό σύστημα (παρουσία εναπόθεσης στακτο-κυανού χρώματος εντός των ούλων/ναυτία, ανορεξία, απώλεια βάρους, δυσπεψία, δυνατοί κοιλιακοί πόνοι, δυσκοιλιότητα, β) καρδιο-αγγειακό σύστημα (υπέρταση), γ) αιματοποιητικό σύστημα (αναιμία ήπιας μορφής/αναστολή σύνθεσης της αίμης), δ) ουροποιητικό σύστημα (σκλήρυνση των νεφρών/νεφρική ανεπάρκεια/νεφρικό αδένωμα), ε) νευρικό σύστημα (πονοκέφαλοι/ζάλη/διαταραχές μνήμης, ύπνου/παράλυση δακτύλων χειρός), στ) σύστημα αναπαραγωγής (αποβολές/πρώωρες γεννήσεις/γεννήσεις νεκρών εμβρύων). Για την μολυβδίαση μαθαίνουμε ότι ο Ιπποκράτης περιγράφει με λεπτομέρεια τις τοξικές ιδιότητες του μολύβδου στους εργαζομένους σε ορυχεία μολύβδου, Βαλαβανίδης Αθ., Σαραφόπουλος Ν., *Εργασιακό Περιβάλλον: Προβλήματα υγιεινής και ασφάλειας των εργαζομένων στην Ελλάδα*, ΕΛ.ΙΝ.Υ.Α.Ε., Αθήνα 1988 σ.25

ακόμη και στην καθημερινή εκτός της εργασίας τους ζωή άφηνε ασυγκίνητη και την πολιτεία, η οποία προσπαθούσε απλώς να κατευνάσει τα πνεύματα και να συμβιβάσει τις καταστάσεις, κάθε φορά που εκδηλώνονταν ξεσηκωμοί και απεργιακές κινητοποιήσεις.

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΤΟ ΕΓΚΛΗΜΑ ΕΙΣ ΒΑΡΟΣ ΤΟΥ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΟΙ ΜΕΤΑΛΛΩΡΥΧΟΙ-ΜΕΤΑΛΛΟΥΡΓΟΙ ΚΑΙ Η ΖΩΗ ΤΟΥ ΣΤΑ ΜΕΤΑΛΛΕΙΑ

1.1. Η ταυτότητα της εργατικής τάξης

Στα μεταλλεία του αρχαίου Λαυρίου οι δούλοι, που ανέρχονταν σε 15.000 τον 5ο αιώνα και σε 10.000 τον 4ο αιώνα, εργάζονταν σίγουρα κάτω από πολύ σκληρές ως απάνθρωπες συνθήκες και γι' αυτό υπήρξαν πολλές εξεγέρσεις⁵⁶. Οι απελευθερώσεις δούλων στα μεταλλεία ήταν λίγες και γίνονταν κυρίως για να χρησιμοποιηθούν οι απελευθερωμένοι ως επιστάτες των εξορύξεων, λόγω της υψηλής εξειδίκευσης που είχαν αποκτήσει.

Στα νεότερα χρόνια το Λαύριο ήταν ένα είδος βιομηχανικού τοπίου, δηλαδή ένας βιομηχανικός οικισμός⁵⁷ χτισμένος από τους εργοδότες για να προσελκύσει εργάτες εφόσον δεν ήταν εφικτή η στρατολόγηση τοπικής εργατικής δύναμης. Η γεωγραφική του θέση και «το ευλίμενον»⁵⁸ συντέλεσαν στο να καταστεί και από τους αρχαίους και από τους νεότερους Έλληνες το κέντρο των μεταλλευτικών-ργικών έργων της Ελλάδας. Το 1869 το Λαύριο αριθμούσε 3.000 κατοίκους, μόνιμους δημότες και περαστικούς εργάτες, ενώ λίγα χρόνια πριν ήταν ακατοίκητο.

Παρατηρείται **μια διπλής μορφής μετανάστευση**· ένα ελεγχόμενο μεταναστευτικό ρεύμα από το εξωτερικό, συγκεκριμένα άτομα με ειδική γνώση στον μεταλλευτικό τομέα

---

⁵⁶ Φραγκόπουλος Γ. Στυλ., *Ιστορία της Τεχνολογίας*, <http://sfrang.com/historia/parart020.htm>

⁵⁷ Λεοντίδου Λίλα, *Γεωγραφικός χώρος και κοινωνικός μετασχηματισμός*, Διδακτικές Σημειώσεις ΕΜΠ, Αθήνα 1989, σ.82-83: «Σύμφωνα με τον Handlin (1963:12) από οικονομική άποψη οι βιομηχανικοί οικισμοί χαρακτηρίζονταν από την μονοπωλιακή γαιοπρόοδο, και από κοινωνική άποψη σηματοδευόνταν από την πατεernalιστική και περιοριστική συμπεριφορά εκ μέρους του επιχειρηματία-γαιοκτήμονα απέναντι στους εργαζομένους – ενοίκους και από την απόλυτη εξάρτηση των δεύτερων στα πλαίσια ενός άκαμπτου συστήματος παραγωγής αλλά και αναπαραγωγής» και πιο κάτω «Τα βιομηχανικά χωριά και οι μικρές πόλεις συχνά έπαιρναν το όνομα του βιομηχάνου, που τα δημιουργούσε. Με το νέο σύστημα κατανομής του οικιστικού χώρου, που θεσμοθετείται σταδιακά, προμηθευτής εργατικής κατοικίας γίνεται πια ο εργοδότης – γαιοκτήμονας, που αντικαθιστά την κοινότητα της προκαπιταλιστικής πόλης σε αυτό το πεδίο. Η δημιουργία βιομηχανικών οικισμών (industrial estates), αρχικά κοντά στα ορυχεία, αργότερα γύρω στα εργοστάσια, αποτελεί και την πρώτη σημαντική παρέμβαση στην αγορά εργασίας με χωροταξικά μέσα».

⁵⁸ Κορδέλλας Ανδρέας, *Η βιομηχανία της Εταιρείας των Μεταλλουργιών Λαυρίου και τα Μεταλλευτικά Μεταλλουργικά αυτής προϊόντα εν τη Δ' Ολυμπιακή εκθέσει*, Αδελφοί Περρή, Εν Αθήναις 1888, σ.7.

και για περιορισμένο χρονικό διάστημα⁵⁹, και οι εσωτερικοί μετανάστες, που είναι ευπροσάρμοστοι γιατί ο εργασιακός τους στόχος είναι προσωρινός. Η διαμονή και η εργασία τους στο Λαύριο δεν είναι πάντα μόνιμη αλλά υπάρχει μια συνεχής επαφή και επικοινωνία με τις ιδιαίτερες πατρίδες τους. Ο πληθυσμός στο μεγαλύτερο μέρος του προέρχεται από τη Λακωνία (Μάνη, Βάτικα), Αρκαδία, Φωκίδα (Λιδωρίκι), Βόρεια Ήπειρο (Χειμάρρα), Εύβοια (περιοχές Κύμης, Καρυστίας), Κρήτη, Ήπειρο, Κυκλάδες (Μήλο, Σαντορίνη, Πάρο, Κέα κ.ά.). Το μωσαϊκό των κατοίκων φαίνεται και από τις συνοικίες της κωμόπολης της ευρύτερης περιφέρειάς που έχουν μέχρι σήμερα ονομασίες των τόπων προέλευσης των κατοίκων, π.χ. Καστανιά, Νεάπολη, Μανιάτικα, Σαντορινέικα, Σπανιόλικά (στο Λαύριο), Μηλείκα, Ιταλικά, Κουμιώτικα (στην Καμάριζα)⁶⁰.

Πρόκειται για ένα εργατικό δυναμικό χωρίς κινητικότητα, γεωγραφικά καθηλωμένο, εξαρτημένο άμεσα και σχεδόν ολοκληρωτικά από την επιχείρηση και τον εργοδότη. Η Γ. Πετράκη υποστηρίζει ότι πρόκειται για έναν πρωτο-βιομηχανικό πληθυσμό με έντονες τις αγροτικές τους καταβολές, έναν πρόσφατα ξερριζωμένο πληθυσμό, ίσως όχι οριστικά συνδεδεμένο με την βιομηχανική εργασία⁶¹. Επιπλέον, οφείλουμε να συμπεριλάβουμε στην εργατική αυτή τάξη και τους πρόσφυγες, οι οποίοι – προερχόμενοι από 46 τουλάχιστον μικρασιατικούς οικισμούς - βρίσκουν ασφαλές καταφύγιο στο Λαύριο την περίοδο 1922-1924. Συγκεκριμένα, τον Απρίλιο του 1923 σε οικειοθελή καταμέτρηση

---

⁵⁹Κεκροπούλου Μαρία, «Η ιστορική αλήθεια για το Λαύριο και ο τύπος», στα *Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής*, σ.243-251: «Οι πρώτοι είκοσι Ισπανοί εργάτες, που συνοδεύουν τον Σερπιέρι, έρχονται από την Καρθαγίνη, από την εκεί μεταλλευτική εταιρεία του Hilariou Roux αναχώνευσης σκωρίων ρωμαϊκής εποχής. Η σύμβασή τους είναι διετής με δυνατότητα ανανέωσής της, ενώ το κίνητρο είναι η υψηλή αμοιβή. Ο μηχανικοί μεταλλουργοί και ξυλουργοί είναι Γάλλοι, Άγγλοι και Ιταλοί».

⁶⁰Αλεξάκης Ελευθέριος, «Εργάτες, αγρότες και προίκα στη Λαυρεωτική (1870-1940)», στα *Πρακτικά Ζ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής*, Κορωπί 1998, σ.331-355 (332).

⁶¹Πετράκη Γεωργία, «Η Μονογραφία μιας απεργίας μέσα από τον εθνικό τύπο. Η απεργία των μεταλλωρύχων της Καμάριζας τον Απρίλη του 1896», στα *Πρακτικά Δ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής* (1-3 Δεκεμβρίου 1989), Αφιέρωμα Eugene Vanderpool, Κώστα Δ. Σωτηρίου, Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια, 1993, σ.495-555(500). Επίσης, και ο Ελ.Π. Αλεξάκης στο «Εργάτες, αγρότες και προίκα στη Λαυρεωτική (1870-1940)», στα *Πρακτικά Ζ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής*, σ.331-355(342), υποστηρίζει πως η νοοτροπία τους παρέμεινε αγροτική, κάτι που φαίνεται και στις προικοδοτήσεις της εποχής. Όσοι είναι από νησιά προικοδοτούν με χρήματα, ενώ όσοι από την ηπειρωτική Ελλάδα με σπίτια.

απογράφονται 2.826 στο Λαύριο και 274 στην Καμάριζα, αποτελώντας το 51,52% του πληθυσμού που είχε η Λαυρεωτική το 1920. Πολλοί πρόσφυγες εργάστηκαν στην Γαλλική Εταιρεία και την «Ελληνική Εταιρεία των Μεταλλουργείων Λαυρίου με πολύ χαμηλά ημερομίσθια⁶².

Στην εργατούπολη αυτή **οι αγρότες μετατρέπονται σε εργάτες** και όχι σε αστούς, αντίθετα με άλλα αστικά κέντρα της Ελλάδας⁶³. Οι περισσότεροι από αυτούς που είχαν οικογένειες κατοικούσαν σε οικίες ειδικά κατασκευασμένες από τις μεταλλευτικές εταιρείες ή όσοι ήταν μόνοι τους στεγάζονταν ομαδικά (10-20 άτομα) σε παραπήγματα (παράγκες). Άλλοι νοίκιαζαν δωμάτια, που ανήκαν σε ιδιώτες ή σε μεταλλευτικές εταιρείες. Άλλοι έχτιζαν σε οικόπεδα που ανήκαν στις εταιρείες είτε σε δημόσια ή εθνικά οικόπεδα που τους είχαν παραχωρηθεί από το Υπουργείο Οικονομικών σε μια πολιτική εποίκισμού και τα εξοφλούσαν με ετήσιες δόσεις⁶⁴.

Οι συνθήκες διαβίωσής τους ήταν επιεικώς άθλιες ιδιαίτερα τις πρώτες δεκαετίες επαναλειτουργίας των μεταλλείων, καθώς οι εταιρείες δεν διέθεταν αρκετά καταλύματα και πολλοί από τους εργάτες **στοιβάζονταν κυριολεκτικά σε πρόχειρες, ανθυγιεινές τρώγλες ή σε σπηλιές με παντελή έλλειψη νερού, αποχέτευσης, θέρμανσης και καθαρού αέρα**. Έπειτα, για να πάνε στις δουλειές τους πολλές φορές περπατούσαν ώρες: «Για να νιώσει κανείς σε ποια κατάσταση βρίσκονται οι εργάτες Μεταλλωρύχοι του Λαυρίου και κάτω από τι όρους δουλεύουνε θαφτανε να δει μονάχα τις κιτρινάρικες και κουρασμένες μορφές για να το αντιληφτεί αμέσως. Ξυπνώντας από τη μαύρη αυγή από τις 3 ½ η ώρα, είναι υποχρεωμένοι να διανύουνε ένα κοπιώδικο δρόμο 2 ½ ώρες ως που να

---

⁶²Μπαμπούνης Χάρης, «Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Λαυρεωτική», στα *Πρακτικά Β'Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α.*, Καλύβια Αττικής (25-28/10/1985), Καλύβια, 1986, σ.295-307(296).

⁶³Κεκροπούλου Μαρία, «Η ιστορική αλήθεια για το Λαύριο και ο τύπος», στα *Πρακτικά Ι' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής* (28 Νοεμβρίου – 1 Δεκεμβρίου 2002), Εταιρεία Μελετών ΝΑ Αττικής, Καλύβια Θορικού Αττικής 2004, σ.243-257(245).

⁶⁴Αλεξάκης Ελ., «Εργάτες, αγρότες και προίκα στη Λαυρεωτική (1870-1940)», στα *Πρακτικά Ζ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής*, σ.331-355 (339-340).

φτάσουν στον τόπο της δουλειάς τους και να κατεύουν στις γαλαρίες μέσα, τους τάφους αυτούς των ζωντανών, χωρίς να ξαίρουν αν το βράδυ θα βγουν ζωντανοί από κει μέσα ή θα ταφούν απτο πίσημο καμμιανού όγκου χώματος(...)»⁶⁵.

Ένα άλλο αναγνωριστικό στοιχείο της ταυτότητας των μεταλλωρύχων-μεταλλουργών είναι η συγκεκριμένη **θέση/ειδικότητα** που έχουν, οι ιδιαιτερότητες της οποίας καθορίζουν σε απόλυτο βαθμό την υγεία και την ασφάλειά τους κατά την διάρκεια της εργασίας. Στις πηγές διαβάζουμε κυρίως για όσους εργάζονταν στα στάδια της εξώρυξης και κατεργασίας των μεταλλευμάτων, δηλαδή: «μπου(σι)καδόροι», των οποίων η δουλειά ήταν να κασόνουνε τις γαλαρίες με χοντρούς δοκούς για να μην πέφτουν οι οροφές τους, «μιναδόροι», «μπαζαδόροι», «κοτσαδόροι», «ξυλοδέται» (boiseur), «κατασκευαστές σιδηροδρομικών γραμμών», «μουλαράδες», «καμινευτές», «γεμιστές», «χύτες», «λαδάδες», «μεταφορείς». Υπάρχουν όμως και εκείνοι που εργάζονται στα πλυντήρια, στους κλίβανους ή στο μηχανουργείο, στο χημείο και αλλού, όπως ο σχεδιαστής, ο εφαρμοστής, ο τερνέυς, ο σιδηρουργός, ο λεβητοποιός, ο (υπο)θερμαστής, ο γομωστής, ο ελκυστής, ο χωνευτής, ο εφοδιαστής, ο αντλητής, ο καταβρεκτής σκωριών, καθαριστής, ιπποκόμος.

Επιπρόσθετες πληροφορίες αντλούμε από το σπάνιας αξίας λεύκωμα του Ανδρέα Κορδέλλα, το οποίο και φυλάσσεται σήμερα στο Μουσείο Μπενάκη, όπου αναφέρονται τα εξής επαγγέλματα ανάλογα με τον τομέα εργασίας: α)«Σιδηρόδρομος Καμαρίζης»: εργάτης, τεχνίτης, σταθμάρχης, οδηγός, τροχοπεδήτης, τηλεφωνητής, φύλαξ, υδροφόρος, ζυγιστής, β) «Πλυντήριο»: εργάτης, πρωτεργάτης, φύλαξ, κτίστης, αποθηκάριος, θερμαστής, ξυλουργός, εφαρμοστής, λιπαστής, ζυγιστής, σιδηρουργός, γ) «Λαυρεωτικός Όλυμπος»: αποθηκάριος, ιπποκόμος, υπηρέτης, μιναδόρος, μαραγκός, δ) «Μεταλλείον Νικίας»: καθαριστής, γάτζας, ναύτης, ορύκτης, ε) «Compagnie Francaise»: caissier, sous-caissier, garcon de bureau, βοηθός αποθηκάριου, φύλαξ, μεταλλευτής, θερμαστής,

⁶⁵Πετράνος Ορφ., «Η πάλη κατά του ξένου κεφαλαίου. Με τους ηρωικούς απεργούς στο Λαύριο», *Ριζοσπάστης* (25.02.1929),σ.1.

σιδηρουργός, ξυλουργός, ζυγιστής, mineur, machinist, στ) «Πλάκα»: freneur, ouvrier, charpentier, κτίστης, ζ) «Chemin de Fer»: τροχοπεδήτης, φύλαξ, εργάτης, κτίστης, βοηθός κτίστη, χρωματιστής, η) «Villia»: mineur, μάστορης, πλαστιγγεύς⁶⁶.

Επιπλέον μαθαίνουμε ότι σε ορισμένες εργασίες προτιμούνται οι ξένοι. Σύμφωνα με πηγή του 1888⁶⁷: «...προτιμώνται οι Ιταλοί διά τινας μεταλλευτικές εργασίας απαιτούσας ιδιαίτεραν προσοχήν και δεξιότητα, οίον τας ξυλοδέσεις των ορυγμάτων, των φρεάτων και τα στηρίγματα του ενδοτέρου των μεταλλείων κτλ.» και διότι είναι προσεκτικότεροι «περί την διαχείρισιν των αναγκαίων προς ταύτα εκρηκτικών υλών», ενώ οι Έλληνες εργάτες «μη όντες εισέτι δεόντως μεμορφωμένοι περί την μεταλλευτικήν πράξιν εισίν αδεξιώτεροι και επομένως μάλλον υποκείμενοι εις δυστυχήματα».⁶⁸

Σπάνια στις πηγές αναφέρονται οι γυναίκες-εργάτριες, τις οποίες θεωρούν ανειδίκευτες και πιο αδύναμες από τους άντρες, γι' αυτό και τις χρησιμοποιούν κυρίως **στη χειροδιαλογή⁶⁹ με χαμηλότερο από τους άντρες μεροκάματο**. Το ίδιο ισχύει και για τα μικρά ανήλικα κορίτσια. Αντίθετα, τα ανήλικα αγόρια εργάζονται κανονικά στις γαλαρίες, αφού αντιμετωπίζονται ως άντρες και όχι ως παιδιά, όμως πληρώνονται και αυτά με «γλισχρό μεροκάματο». Οι συνθήκες απελπιστικά δυσχερείς για τα παιδιά των μεταλλείων, όπως και για όλο το προσωπικό που παρουσιάζει **υψηλά ποσοστά θνησιμότητας ή μόνιμης βλάβης από ασθένεια ή ατύχημα**.

⁶⁶ Λεύκωμα του 1890 όπου υπογράφουν 1388 από τους 2500 εργαζομένους στο Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη φάκελος 522. Βλέπε και Ευ. Κακαβογιάννης, «Το λεύκωμα υπογραφών κατοίκων του Λαυρείου-και άλλων- προς τιμήν του Ανδρέα Κορδέλλα το 1890», στα *Πρακτικά Ε΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής*, Παιανία 1994, σ. 1. Εδώ δεν αναφέρουμε τα επαγγέλματα του ανώτερου προσωπικού, όπως αρχιμηχανικοί κ.λπ.

⁶⁷ Κόμισσα της Γερσής, *Ιστορία μεταλλείου ρομαντικώς γεγραμμένη*, Αθήνησιν 1888, σ.16.

⁶⁸ Παπαβασιλείου Σ., *Έκθεσις περί της επιθεωρήσεως των εν Λαυρείω Μεταλλείων, ιδία δε περί των αιτίων των παρά τη Γαλλική Εταιρεία των μεταλλείων Λαυρείου συμβαινόντων εις τους εργάτας δυστυχημάτων και της κατά το εφικτόν προλήψεως αυτών*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Εν Αθήναις 1893, σ.4.

⁶⁹ Τριανταφύλλου Ι., *Μπερτσέκ. Η δεύτερη Κουκουβίστα*, Καλοσκοπή 1980: « Από την επόμενη κιόλας μέρα έπιασα δουλειά στη διαλογή του μεταλλείου(...)όπου η εταιρία έστελνε συνήθως εργάτες μικρής ηλικίας, και άτομα που είχαν προβλήματα υγείας. Ήταν εργασία που γινόταν στο ύπεθρο, μες τον ήλιο το καλοκαίρι και στο κρύο το χειμώνα(...)η εργασία στο διαλογητήριο(...) ήταν πολύ ανθυγιεινή από την πυκνή σκόνη που αιωρούταν στην ατμόσφαιρα και ιδιαίτερα από τον μόλυβδο που περιείχε.»

Συγκεκριμένα, την περίοδο 1925-1932 οι θάνατοι παιδιών και νέων υπερβαίνουν το 47% του συνολικού αριθμού θανάτων και την περίοδο 1933-1940 προσεγγίζουν το 30%. Και στις δύο περιόδους οι θάνατοι που συγκεντρωτικά οφείλονται στα λοιμώδη-παρασιτικά, αναπνευστικά και πεπτικά νοσήματα καλύπτουν ποσοστό 75,31% - 64,06%⁷⁰. Επιπρόσθετα, άλλη έρευνα επιβεβαιώνει την τραγικότητα της ζωής των μεταλλωρύχων μέσα στην σύντομη διάρκειά της. Στην πιο ζωτική από κάθε άποψη ηλικία των 16-50 χρόνων, το 1896, οπότε ξέσπασε και η μεγάλη απεργία στην Καμάριζα πέθαναν 115 κάτοικοι, δηλαδή ποσοστό 40,92% από το σύνολο των 281 θανάτων. Από τους 115 οι 97, δηλαδή το 84,34%, είναι άνδρες, αφού αυτοί φαίνεται να πληρώνουν το βαρύτερο τμήμα της εξοντωτικής και καθόλα ανθυγιεινής εργασίας στα μεταλλεία.

Επίσης, σύμφωνα με πίνακες της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας, το 1926 οι κάτοικοι του Λαυρίου έζησαν 3,36 χρόνια λιγότερα και το 1956 1,45 χρόνια λιγότερα από όλους τους Έλληνες. Το 1936, περιέργως, οι κάτοικοι του Λαυρίου ζούσαν 12,58 χρόνια περισσότερο από τους κατοίκους όλης της χώρας. Ο παραθέτων τα στοιχεία αυτά (Κ.Πόγκας) πιθανολογεί ότι ίσως τότε εφαρμόστηκε το δωρο και η επίδρασή του να ήταν τόσο χτυπητή και άμεση⁷¹.

⁷⁰Μπαμπούνης Χάρης, «Η θνησιμότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας στο Λαύριο 1925-1940», στα *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου: Η ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας* (Αθήνα, 1-5/10/1984), Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, (Ανάτυπο), Αθήνα 1986, σ.147.

⁷¹Πόγκας Κώστας, «Έρευνα για την διάρκεια ζωής των κατοίκων του Δήμου Λαυρεωτικής από το 1896 μέχρι το 1987 βάσει των ληξιαρχικών βιβλίων θανάτου του Δήμου, τα οποία σώζονται μόλις από το 1896», στα *Πρακτικά Δ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής* (1-3 Δεκεμβρίου 1989), Αφιέρωμα Eugene Vanderpool, Κώστα Δ. Σωτηρίου, Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια 1993, σ. 717-726(720):

Μέση Ηλικία ζωής στο Λαύριο						
ΕΤΟΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΘΑΝΑΤΩΝ	ΑΝΔΡΕΣ ΘΑΝΑΤΟΙ	ΑΝΔΡΕΣ Μ.Ο.ΖΩΗΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΘΑΝΑΤΟΙ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ Μ.Ο. ΖΩΗΣ	ΓΕΝΙΚΟΣ Μ.Ο. ΖΩΗΣ
1896	281	196	24,47	85	18,58	21,52
1906	323	213	25,04	110	12,67	18,85
1916	184	119	35,57	65	27,53	31,55
1926	133	81	29,25	52	32,53	30,89
1936	87	51	52,49	36	44,58	48,53

1.2. Ο ρόλος των μεταλλευτικών εταιριών στην ζωή των εργατών-τριών

Είναι γνωστό ότι η σχέση των εργατών με τις εργοδότης εταιρείες σε μια μονοεπαγγελματική πόλη όπως το Λαύριο δεν θα μπορούσε παρά είναι μια **σχέση εξάρτησης**. Θεωρούμε πως το εργατικό προσωπικό είναι απλώς το μέσο για την επίτευξη του μέγιστου δυνατού κέρδους από τις μεταλλευτικές εταιρείες, γι' αυτό και δεν υπάρχει χώρος για μια ανθρώπινη αντιμετώπιση των προβλημάτων που εκ των πραγμάτων αντιμετωπίζουν λόγω της επικίνδυνης και ανθυγιεινής φύσης της εργασίας τους.

Οι εταιρείες ασκούν μια σκληρή εργασιακή πολιτική περιχαράκωνοντας κάθε δραστηριότητα των εργατών εντός και εκτός των μεταλλείων συρρικνώνοντας ταυτόχρονα την προσωπικότητα τους με κάθε τρόπο. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι οι εργάτες του Λαυρίου **έχουν ως ταυτότητα έναν αριθμό**. Ο Β. Δασκαλάκης γράφει σχετικά: «Εκεί ήμουν φερμένος τώρα πια κι εγώ...μου 'χουν δοσμένη μια στρογγυλή μπρούντζινη μάρκα με τον αριθμό Ε93 απάνω. Καθένας μας στο εργοστάσιο – όπως και σε όλα τα έργα- έχει από μια τέτοια, με το νούμερό του, και τους γνωρίζω περισσότερο μ' αυτές παρά με τα ονόματά τους»⁷².

Αλλά και η κοινωνική ζωή τους, βαθιά ταξική, δεν τους άφηνε κανένα περιθώριο ελευθερίας. Η εταιρεία είχε δημιουργήσει ένα ολόκληρο πλέγμα **ενδιάμεσων κρίκων εξουσίας** σύμφωνα με την ιεραρχία στην παραγωγή: η «εταιρεία», ο «μηχανικός», ο

ΕΤΟΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΘΑΝΑΤΩΝ	ΕΤΟΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΘΑΝΑΤΩΝ	ΕΤΟΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΘΑΝΑΤΩΝ	ΕΤΟΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΘΑΝΑΤΩΝ
1893	63	1915	150	1900	234	1925	129
1894	149	1918	265	1909	205	1929	114
1896	281	1920	162	1910	1573	1930	103

ΕΤΟΣ	Α/Γ	Α/Γ	Α/Γ	Α/Γ	Α/Γ	Α/Γ	Α/Γ	Α/Γ	Α/Γ	Α/Γ	Α/Γ	Α/Γ	Α/Γ	ΣΥΝΟΛΟ ΑΝΔΡΩΝ	ΣΥΝΟΛΟ ΓΥΝΑΙΚΩΝ	ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ
	0-5	6-10	11-15	16-20	21-30	31-40	41-50	51-60	61-70	71-80	81-90	91-100	101-110			
1896	72/50	3/3	2/1	19/3	25/8	24/5	29/2	15/4	4/2	1/3	2/4	-/-	-	196	85	281
1906	86/74	3/7	2/3	16/3	23/6	18/3	21/-	18/2	9/3	8/2	3/1	-/1	-	213	110	323
1916	41/28	2/4	2/1	4/3	9/5	5/4	17/5	15/-	14/4	9/9	1/2	-/-	-	119	65	184
1926	31/23	4/1	-/1	1/1	8/2	8/1	6/4	10/5	8/7	3/3	2/4	-/-	-	81	52	133
1936	6/8	-/1	-/-	-/1	3/2	5/2	2/6	10/4	18/3	6/6	1/3	-/-	-	51	36	87

⁷² Δασκαλάκης Βασίλης, *Οι ξεριζωμένοι. Η διήγηση ενός χωριότη*, Αθήνα 1980, σ.73,113.

«επιστάτης», ο «εργολάβος»⁷³, για να διαμεσολαβεί άμεσα τον έλεγχο, την πειθαρχία, την παραγωγικότητα και την υποταγή των εργαζομένων. Οι μεταλλωρύχοι έτρεφαν συναισθήματα θυμού και μίσους απέναντί τους⁷⁴.

Γίνεται σαφές μετά την περιγραφή των ιδιαιτεροτήτων της ταυτότητας των μεταλλωρύχων του Λαυρίου ότι η επαγγελματική ζωή επιδρά καθοριστικά και στην κοινωνική τους ζωή. Ένα παράδειγμα είναι ότι ακόμη και οι αγρότες της περιοχής δεν θέλουν να δώσουν τις κόρες τους σε εργάτες του Λαυρίου, τους οποίους και αποκαλούν υποτιμητικά «νταμαριώτες», όχι μόνο εξαιτίας του χαμηλού κοινωνικού status αλλά και λόγω των πρόωρων θανάτων εξαιτίας ασθενειών (μολυβδίαση, αμμοκονίαση κλπ)⁷⁵.

Από τις πηγές φαίνεται ότι οι εργάτες αποτελούν απειλή στα συμφέροντα των αστών εργοδοτών, καθώς ξεσηκώνονται συχνά⁷⁶ διεκδικώντας πιο ανθρώπινες συνθήκες εργασίας. **Αποκαλούνται «αναρχικοί», «σοσιαλισταί»⁷⁷, «κομμουνισταί»** (οι λέξεις αυτές τότε ισοδυναμούσαν με αυτήν του εγκληματία) διαδίδοντας ταυτόχρονα φήμες ότι είναι φυγόδικοι εγκληματίες που καταφεύγουν στο Λαύριο για να κρυφτούν. Και ενώ «οι εκμεταλλευταί του Λαυρίου κηρύττουν στεντορείως ότι καλλιτέρους και μάλλον

⁷³Κερεσσετζή Σύλβια, *Παραγωγικές εγκαταστάσεις εξόρυξης και εργατικοί οικισμοί μεταλλωρύχων της Γαλλικής Εταιρείας μεταλλείων Λαυρίου*, Διδακτορική διατριβή, ΕΜΠ, Αθήνα 2004, σ.32: Οι εργολάβοι ήταν πρώην εργάτες της εταιρείας που συνάπτανε σύμβαση μαζί της για συγκεκριμένη εργασία, ερευνητική ανόρυξη στοάς ή φρέατος, εξόρυξη μεταλλεύματος και πληρώνονταν με τον τόνο ή με το μέτρο. Επιπλέον έπαιζαν ένα εξουσιαστικό ρόλο, καθώς ήταν υπεύθυνοι για την εξεύρεση και εκμίσθωση εργατών και αντ' αυτού κατακρατούσαν ένα μέρος του ονομαστικού ημερομισθίου, που η εταιρία είχε ορίσει για κάθε εργάτη. Λειτουργούσαν επίσης ως απεργιοσπαστικός μηχανισμός, καθώς στρατολογούσαν κατά την διάρκεια των απεργιών εργάτες πρόθυμους να εργαστούν. Ένα από τα αιτήματα των απεργιών ήταν η κατάργηση του θεσμού αυτού.

⁷⁴Δήμα Άννα, Ανδρέου Ελευθερία, «Σύντομη ιστορική μελέτη του εργατικού κινήματος στην περιοχή του Λαυρίου την περίοδο 1864-1950. Ιστορική προσέγγιση του εργατικού κέντρου Λαυρίου την περίοδο 1950-1986», στα *Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής*, σ.231-; :Σε απεργία του 1894 οι εργάτες των καμίνων απαίτησαν και πέτυχαν την απομάκρυνση ενός επιστάτη τους, του Λοραντζάκη, σύμφωνα με δημοσίευμα της τοπικής εφημερίδας «Λαυρεωτική».

⁷⁵Αλεξάκης Π. Ελευθέριος, «Εργάτες, αγρότες και προίκα στη Λαυρεωτική (1870-1940)», στα *Πρακτικά Ζ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής*, Κορωπί 1998,σ.331-355

⁷⁶Σημαντικές απεργιακές κινητοποιήσεις έχουμε το 1882, 1884, 1887, 1896, 1906, 1910, 1929.

⁷⁷Πολλές διαφωτιστικές πληροφορίες για την σοσιαλιστική δράση των εργατών του Λαυρίου μας δίνει ο Γ.Ν. Δερμάτης στην ανακοίνωσή του «Ο κεντρικός σοσιαλιστικός σύλλογος του Σταύρου Καλλέργη και η δράση του στο Λαύριο, 1890-1902», στα *Πρακτικά Ι' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής*, ΕΜΕΛ, Καλύβια Θορικού 2004, σ.127-148.

ευυποτάκτους και νηφαλίους εργάτας των Ελλήνων δεν είδον αλλαχού»⁷⁸, ωστόσο έντονα προκατειλημμένοι πολλές φορές τους υβρίζουν και τους κατηγορούν αδίκως.

Ίσως ο έλεγχος στην ζωή τους πέραν της εργασίας να ήταν πιο ασφυκτικός. Ο ιστορικός Γ. Β. Δερμάτης⁷⁹ εξηγεί πως η απόλυση, η αποπομπή ή εκ των πραγμάτων αναγκαστική αναχώρηση απ' τα έργα του Λαυρείου των θεωρουμένων δυνάμει ανατροπέων-σοσιαλιστών εργατών, εκρέματο συνεχώς ως δαμόκλειος σπάθη πάνω από τα κεφάλια τους, και πως οι σοσιαλιστές εργάτες του Λαυρείου κινούνταν σε συνθήκες παρανομίας. «Προ ημερών η εταιρία –ληστρική κάλλιον συμμορία- του Λαυρίου απέπεμψεν εργάτας εκ των εκμεταλλευτηρίων αυτής διότι ελάμβανον τον Σοσιαλιστήν» (Σοσιαλιστής, αρ.38,3-10/10/1893).

«Τον δυσφημούν τον εργάτην του Λαυρίου οι διευθύνοντες τα έργα. Είνε – λένουν- κακούργοι φυγόπονοι ή φυγόδικοι, είνε αλήται, είνε στοιχεία τα οποία δεν κατώρθωσαν να ζήσουν εις την κοινωνίαν και φεύγοντες την δικαιοσύνην ρίπτονται εις τα ανήλια της Καμαρίζης υπόγεια στρώματα. **Υβρίζουν όλους τους εργάτας**, διότι μεταξύ των 2,500 των εργαζομένων υπό τας υπογείους στοάς ευρίσκονται καί τινες μυστηριώδους παρελθόντος. Και δεν ατενίζουν συμπαθώς προς τας μετοικισάσας εις Λαύριον ολοκλήρους φυλάς εκ των 4 σημείων της ελλάδος δια να πορισθούν τον άρτον. Τι έκαμε άρα γε ο αγαθός Λοιδωρικιώτης, όστις με 400-500 ή 800 άλλους, επίσης λοιδωρικιώτας, κατηλίσθη εις το Λαύριον; Και τίνος κακούργου το στίγμα διεκρίνετε επί του μετώπου του φυλησύχου σκιούρου του ανεχόμενου όσα τελούνται περί το στόμιον του φοβερού πηγαδιού εις βάρος του πενιχρού του βαλαντίου, ω καλοθεληταί του εργάτου;».⁸⁰

⁷⁸ Αστός, «Μετά την Δίκην του Λαυρίου», *Ακρόπολις* (27.12.1896),σ.2-3.

⁷⁹ Δερμάτης Β. Γεώργιος, «Ο κεντρικός σοσιαλιστικός σύλλογος του Σταύρου Καλλέργη και η δράση του στο Λαύρειο, 1890-1902», στα *Πρακτικά Ι΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής*, ΕΜΕΛ, Καλύβια Θορικού 2004, σ.138.

⁸⁰ Δς, «Τα θύματα της εργασίας – Ο κόσμος του Λαυρίου – Δεσπότηι και Ανδράποδα», *Ακρόπολις* (22.04.1896),σ.3.

Ως κομμουνιστές κατηγορούνται και στην απεργία του 1929, ενώ εκείνοι διεκδικούν για άλλη μια φορά καλυτέρευση της άθλιας ζωής τους: «Το επίσημον κράτος αδιαφορεί, σιωπά, κωφεύει. Ακούει μόνον κακάς εισηγήσεις κακών υπαλλήλων του, και αφού χαρακτηρίζει και χρωματίζει φιλησύχους πολίτας του και νομοταγείς Έλληνες ως κομμουνιστάς και μπολσεβίκους, επαναπίπτει εις την αδιαφορίαν του (...) Οι απεργοί του Λαυρίου διεμαρτυρήθησαν μέχρι τούδε μυριάκις ότι δεν είναι ούτε ταραξίαι ούτε κομμουνισταί. Αλλ' η φωνή των εξησθενημένη από την πείναν και τας κακουχίας δεν φθάνει μέχρι των κρατούντων φαίνεται»⁸¹.

Πράγματι, επίσημα στοιχεία αναφέρουν ότι στις εκλογές της 9^{ης} Οκτωβρίου του 1928 στη Λαυρεωτική ο συνδυασμός των φιλελευθέρων έλαβε το εντυπωσιακό ποσοστό του 94,93%. Πιο συγκεκριμένα και λεπτομερώς, σε σύνολο 1118 ψήφων οι κομμουνιστές μεμονωμένοι υποψήφιοι Π. Καλλέργης και Δ. Σταματελάκος έλαβαν συνολικά μόνο 58 ψήφους. Η άποψη που είναι πιο κοντά στα πράγματα είναι αυτή που υποστηρίζει ότι απεργοί ήταν όλοι οι δυσारेστημένοι εργάτες το Λαυρίου που αμείβονταν μόνο με 30 ή 40 δρχ. ημερησίως⁸².

Σε αυτήν την μονοεπαγγελματική πόλη η ζωή των εργατών-τριών υφάινεται σε ένα πυκνό δίκτυο όπου τα νήματα κατευθύνει η εργοδοσία. Αυτήν την επίγνωση διαθέτουν πλήρως οι εργάτες του Λαυρίου⁸³ γνωρίζοντας πολύ καλά τον «φεουδαρχικό» χαρακτήρα των εργοδοτών. Η γαλλική εργοδοσία στο Λαύριο έχει σαν μοντέλο την ολική προστασία των εργατών. Αυτό σημαίνει πως όχι μόνο η εργασία, αλλά η κατοικία, η μόρφωση των παιδιών, η υγεία, η ψυχαγωγία, το εκκλησίασμα, όλα οργανώνονται από τους «φωτισμένους πατρόνους», ολόκληρη η πόλη, η city-company, βρίσκεται υπό την πατρική

⁸¹ Ανταποκριτής, «Οι απεργοί του Λαυρίου και το Κράτος – Διεκόπησαν αι Εργασίαι», *Καθημερινή* (3.3.1929), σ.4.

⁸² Μαρκουλή Αθανασία, «Η μεγάλη απεργία του 1929, Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου», *Πρακτικά Ι' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής*, Καλύβια Θορικού Αττικής 2004, σ.329-343.

⁸³ «Δεν είμεθα παράφρονες να ζητήσωμεν την κατάργησιν του κεφαλαίου, να σταματήσωμεν τας επιχειρήσεις και να καταστρέψωμεν ασφαλώς κα πρώτον ημάς τους ίδιους... Δεν αγνοούμεν ότι αν ευρεθεί το κεφάλαιον εις την ανάγκην να σταματήσει τα έργα, εις ημάς δεν απομένει άλλο τι παρά μόνον ολίγα ράκη ως μόνη περιουσία...», επιστολή, βλ. υποσημ. 93, σ.290.

φροντίδα τους όταν δεν οικοδομείται εξ ολοκλήρου από αυτούς.⁸⁴ Στο Λαύριο βρίσκουμε λοιπόν πολλά από τα στοιχεία του πρώτου ευρωπαϊκού πατερναλισμού: εργατικές κατοικίες, εκκλησίες, σχολεία, νοσοκομεία, χορωδίες, ταμεία αλληλοβοήθειας, ταμεία συντάξεων, πολιτιστικοί σύλλογοι.⁸⁵ Η εργοδοσία έτσι αποκτά συνολική μέριμνα και καθολικό έλεγχο στη ζωή, εργασιακή και μη, των εργατικών ομάδων.

1.3. Συνθήκες διαβίωσης των μεταλλωρύχων - μεταλλουργών

Πολλά είναι τα παράπονα των εργατών για τις συνθήκες εργασίας στα μεταλλεία τα οποία εκφράζουν «μετά ζωηρότητος και πόνου» στους ανταποκριτές των εφημερίδων, όταν εκείνοι σπεύδουν στο Λαύριο σε κάθε απεργιακή κινητοποίηση.

«Δεν έχομεν καμμίαν ελπίδα από την κυβέρνησιν, δεν περιμένομεν τίποτε πλέον απ' αυτήν, μας έλεγον. Μας αφήκεν εντελώς απροστατεύτους, σαν να μη είμεθα και ημείς άνθρωποι, σαν να μη είμεθα και ημείς έλληνες φορολογούμενοι. Μας μεταχειρίζεται χειρότερα και από τους καταδίκους της Σιβηρίας. Μας αφήνει να δουλεύωμε σαν σκλάβοι και να μη μπορούμε να φάγωμεν σαν άνθρωποι, ούτε να ντυθούμε ούτε να κοιμηθούμε. Μας αφήνει να σκοτωνώμεθα κάθε μέρα και να πεθαίνουμε σαν σκυλιά. Όλα αυτά θα τα ιδήτε και να τα εκθέσητε, διότι για μας τους εργάτας η μόνη μας παρηγορία, η μόνη μας ελπίς είναι αι εφημερίδες. Αυταίς είναι οι προστάται μας. Ούτε εις την κυβέρνησιν μπορούμε

---

⁸⁴ Μανσόλας Α., *Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος*, Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών, Εν Αθηναις, Εθνικόν Τυπογραφείον, σ.127: «Η εταιρία αυτή και διάφορους άλλους ανήγειρεν οικοδομάς διά κατάστημα διευθύνσεως, διά κατοικίαν των υπαλλήλων αυτής και των εργατών, δι' ιπποστασία και δι' αποθήκας, εσύστησε σιδηρουργεία, ξυλουργεία, χημεία κ.λπ. κατεσκεύασε προκυμαίας, αμαξητάς οδούς και λιθοκτίστους γεφύρας, δεξαμενάς ύδατος, υδραγωγεία, ανέσκαψε φρέατα και ανεξήρανε έλη και ανήγειρεν οικίας και εις διαφόρους άλλας σκωριούχους θέσεις».

⁸⁵ Πετράκη Γεωργία, «Το Σωματείο Εργατών – Μεταλλευτών Λαυρίου 1911-1919», *στα Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής (5-8 Νοεμβρίου 1987)*, Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια 1988, σ.275-305(303-4).

να αναφερθούμε, ούτε εις τον Βασιλέα μας, ούτε εις την αστυνομίαν, ούτε εις τον δήμαρχον, διότι και αυτός κυττάζει τα συμφέροντα της εταιρίας του (...)»⁸⁶.

Η αποκάλυψη της βασανιστικής ζωής τους στο ευρύ αναγνωστικό κοινό των εφημερίδων **είναι** γι'αυτούς μια **ελπίδα σωτηρίας**: «Ημείς έχουμε τόσα παράπονα, μου λέγει εις εκ του κύκλου, και δεν ξεύρουμε που να τα πούμε. Δεν ακουόμεθα. *Εδώ είνε το δίκαιον του ισχυροτέρου. Ό,τι κάμη για μας θα το κάμουν οι εφημερίδες*».

Άγρια και σκληρή η εργασία στα μεταλλεία - αποπνικτική ατμόσφαιρα, αμέτρητες ώρες στο σκοτάδι και την υγρασία – συχνά αποτελούσε **καρτέρι θανάτου**. Η ψυχολογία των εργατών που είχαν απότομα ξεκοπεί από την προηγούμενη αγροτική ζωή για να συνηθίσουν την καθημερινή ρουτίνα της δουλειάς στις υπόγειες στοές ήταν μάλλον αποκαρδιωτική. Γενικότερα, οι κάτοικοι των βιομηχανικών πόλεων και των εργατικών συνοικισμών τον 19^ο αιώνα, μαστίζονταν από τις ασθένειες και υπέφεραν από την κακή διατροφή και τις ανθυγιεινές κατοικίες. Η ζωή στο Λαύριο αποτελούσε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του τύπου ζωής⁸⁷.

A) Εργατικές κατοικίες και αυτοσχέδιες καλύβες

Οι συνθήκες διαβίωσης ήταν εξαιρετικά άσχημες, γι' αυτό και τις **εργατικές κατοικίες** μόνο κατ' ευφημισμό θα μπορούσαμε να τις ονομάσουμε κατοικίες. Ο ανταποκριτής της εφημερίδας «Ακροπόλεως» την 22.1.1897⁸⁸ που τις επισκέφθηκε μας μεταφέρει τις δυσάρεστες εντυπώσεις του:

«Θλιβερώτερον θέαμα δύσκολον να υπάρξη από τας λεγομένας εργατικές κατοικίας. Πρέπει τις να είναι προικισμένος με περιγραφικήν δύναμιν δέκα τουλάχιστον ομού Ζολάδων δια να δώση εικόναν ωποσοούν ακριβή των κατοικιών τούτων και της

⁸⁶ Σακ. Ν., Η Ακρόπολις εις το Λαύριον-Τα βάσανα του εργατικού κόσμου, Ακρόπολις, 16.01.1897, σ.3.

⁸⁷ Καλόγρη Τίτσα, «Το βιομηχανικό Λαύριο στον 19^ο αιώνα», *Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων*, τ. 3, Αφιέρωμα στο Λαύριο, Περίοδος Β', Ιούνιος 1992, σ.34.

⁸⁸ Το εν λόγω άρθρο φέρει τίτλο «Αντί παραδείσου...νεκροταφείον!» και πηχυαίους τίτλους πιο πάνω: «ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟΝ ΤΩΝ ΜΕΤΑΛΛΕΙΩΝ -ΕΙΣ ΤΗΝ ΚΑΜΑΡΙΖΑΝ-ΤΑ ΒΑΣΑΝΑ ΤΟΥ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ - ΠΟΣΟΝ ΕΡΓΑΖΟΝΤΑΙ, ΠΟΣΟΝ ΠΛΗΡΩΝΟΝΤΑΙ , ΠΩΣ ΔΙΑΙΤΩΝΤΑΙ - Η ΑΣΤΟΡΓΙΑ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ - Η ΑΝΑΛΓΗΣΙΑ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΙΩΝ».

κρατούσης εκεί μέσα αθλιότητος. **Πρέπει δ' αφετέρου να εινέ τις προικισμένος με έκτακτον σκληροκαρδίαν δια να μην συγκινήται εκ της τοιαύτης απανθρώπου, κάτω και της κτηνώδους καταστάσεως».**

Συνεχίζει περιγράφοντας με τα πιο μελανά χρώματα τα οικήματα αυτά: «...να ονομάσωμεν τας κατοικίας ταύτας **τρώγλας**, θα ήτο πολύ ελαφρόν. Να χαρακτηρίσωμεν αυτάς ως **χοιροστάσια**, επίσης δεν θα επλησιάζωμεν εις την πραγματικότητα. Ηδύναντο μόνον επιεικώς να εκληφθώσιν ως **τάφοι κοινοί**, μεγαλειέρας του συνήθους ευρύτητος, με την περί πλέον ύπαρξιν ανοικτής εισόδου. Τοιαύται είνε αι κατοικίαι των εργατών...Αφού τους εχαιρέτησα ο μεγαλειέτερος με παρεκάλεσε να καθίσω εις *την κλίνην του την οποίαν απετέλουν κάμποσα ξηρά κλαδιά πεύκων, στρωμένα επί υγροτάτου εδάφους...*Ένδεκα άνθρωποι κοιμούνται ενός μιας τοιαύτης καλύβης της οποίας το εμβαδόν μόλις ηδύνατο να υπολογισθή *εις 4-5 τετραγωνικά μέτρα!*.. αφετέρου η έλλειψις καθαρού αέρος καθιστά δυσάρεστον την επι πλέον διαμονήν, ηδύνατό τις να πάθῃ από ασφυξίαν...»

Διάλογος με τους εργάτες διαφώτισε τον ανταποκριτή για τις συνθήκες που χτίζουν τους οικίσκους αυτούς, όπως είναι **η δωροδοκία της τοπικής αστυνομικής αρχής** («Δουλεύουμε από νύχτα σε νύχτα και σκάβουμε την γη σα κουνέλια με τα νύχια...γιατί δεν μας αφήνει ο ενωματάρχης, ξέρεις τι σκυλί είνε; μόλις δη που φτιάνουμε καλύβαις, μέσα σου λέγει και ο βούρδουλας στο χέρι!...*Ως που να του δώσουμε κάτι στο χέρι και να μας αφήση!*») ή **η πολυετής ολιγωρία από το Υπουργείο να εγκρίνει άδειες οικοδόμησης** (« εγώ προ δύο ετών έκαμα αναφοράν στο Υπουργείο και εζήτησα άδειαν να κτίσω καλύβα, αλλά ακόμη δεν μου απήντησαν. *Τι να κάνουμε λοιπόν. Για να μην φοφούμε στο κύριο, αγοράζουμε την άδειαν από τον κυρ ενωματάρχη*») ή ακόμη και **ο φόβος θανατηφόρου δυστυχήματος από το ίδιο το οίκημα** («Και ξεύρεις, για να της φτιάνουμε της καλύβαις έτσι κλέφτικα, *έπεσε πέρυσι μια και πλάκωσε τρεις ανθρώπους. Πάνε οι καϋμένοι τρεις Κουμιώτες*»).

Κατά τα λοιπά ο δημοσιογράφος διαπιστώνει τις φρικτές συνθήκες του βίου των εργατών που ζούσαν σε αυτοσχέδιες καλύβες και οι οποίοι δήλωναν ότι: «κοιμώμεθα σαν κουνέλια ο ένας πάνω στον άλλο...», όμως την ίδια κατάσταση βρήκε και στις εργατικές κατοικίες της Γαλλικής Εταιρίας: «...και έφθασα εις τα οικήματα τα κατασκευασθέντα υπό της Γαλλικής Εταιρίας, τα κατεχόμενα το πλείστον υπο Ιταλών εργατών...*Παρατήρησα ότι εν αυτώ υπήρχαν δεκαέξ εν όλω κρεββάτια. Δέκα αιωρούμενα από της στέγης ως είδος μπράντες των ατμοπλοίων και εξ κατά γης. Αφ' ετέρου εντός του δωματίου εις μίαν γωνίαν υπήρχεν ένα γαϊδουράκι, άγνωστον το χρησιμεύον, ο σκύλος, δυο τρεις γάτες, ξύλα, διάφορα αγγεία μαγειρικής, ένας τενεκές με λίπος φύρδην μίγδην όλα...η κατάστασις των αδελφών Ιταλών ουδέ κατ' ελάχιστον διαφέρει των ημετέρων, εκτός του ζητήματος των ημερομισθίων....»*.

Η ίδια εφημερίδα φιλοξένησε αρκετές φορές θέματα για τις συνθήκες των «αθλίων» του Λαυρίου, ιδίως με αφορμή απεργιακές κινητοποιήσεις τους ή τραγικά δυστυχήματα. Σε άλλο άρθρο της 18.01.1897 δηλώνεται ότι τότε υπήρχαν στην Καμάριζα 500-600 αυτοσχέδιες καλύβες γύρω από το στόμιο του φρέατος, τις οποίες φτιάχνουν οι ίδιοι οι εργάτες με ξύλα από το δάσος της Καμάριζας και τοποθετώντας μεταλλεύματα στη στέγη. Στο μέσο της καλύβας που είναι χαμηλότερη από το ύψος τους ανθρώπου υπάρχει στήριγμα δοκού, κάτω δε και γύρω γύρω στο χώρο στα δωμάτια τοποθετούνται σανίδια. Είναι τα αυτοσχέδια κρεβάτια των οικιστών που βρίσκονται πολυάριθμα σε κάθε δωμάτιο. Επιπλέον, στην εφημερίδα «Καιροί» την 10.04.1896 γράφεται: *«Οι εργάται εν Καμαρίζη δεν έχουσιν ούτε καν στέγην δια να αναπαυθώσιν μετά την εργασίαν των και καταφεύγουσι εις σπήλαια ή εις αυτοσχέδιους καλύβας»*.⁸⁹

---

⁸⁹Πετράκη Γεωργία, «Η Μονογραφία μιας απεργίας μέσα από τον εθνικό τύπο. Η απεργία των μεταλλωρύχων της Καμάριζας τον Απρίλη του 1896», στα *Πρακτικά Δ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής (1-3 Δεκεμβρίου 1989)*, Αφιέρωμα Eugene Vanderpool, Κώστα Δ. Σωτηρίου, Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια 1993, σ.495-555 (519).

Στην αυτοβιογραφική μαρτυρία του Γιάννη Κ. Τριανταφύλλου (Πράντζα)⁹⁰ με τίτλο «ΜΠΕΡΤΣΕΚ, Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΚΟΥΚΟΥΒΙΣΤΑ, 1880-1920», ο οποίος εργάστηκε ως μεταλλωρύχος στις γαλαρίες της Καμάριζας στη θέση Μπερτσέκ(ο)/Berzeko⁹¹ την περίοδο 1904-1914, επιβεβαιώνονται απόλυτα τα παραπάνω στοιχεία. Ο ίδιος στο κεφάλαιο «Ο οικισμός των μεταλλωρύχων Κουκουβιστιανών στο Μπερτσέκ» περιγράφει σε πρώτο πρόσωπο ό,τι αντίκρισε για πρώτη φορά, όταν κατέβηκε με συγχωριανούς του στην Καμάριζα από το χωριό του, για να εργαστεί σε ηλικία 10 ετών μαζί με τον πατέρα του:

«...φάνηκαν οι μικρές καλύβες του οικισμού η μια δίπλα στην άλλη σκεπασμένες όλες με χώμα...βαθείά απογοήτευση περιέλουσε την παιδική μου ψυχή. Αντικρύζοντας τον οικισμό από την κορυφή του λόφου αναρωτήθηκα, εδώ θα κατοικώ μέσα στην σκοτεινή χωμάτινη καλύβα;...οι διαστάσεις του εσωτερικού χώρου ήταν 3 χ 8 μέτρα σε έναν ενιαίο χώρο. Η σκεπή ήταν φτιαγμένη από πυκνούς κορμούς πεύκης και στο επάνω μέρος είχε σκεπαστεί με χώμα ύψους περίπου 20 εκατοστών, κτυπημένο έτσι που να μην μπάζει μέσα νερό. Τα πλαϊνά της είχαν κλειστεί από κοινές χονδρές σανίδες, αφήνοντας σε πολλά

---

⁹⁰Την αυτοβιογραφία αυτή (τοπική ή περιορισμένη ως προς το είδος της) μας εμπιστεύτηκε και, τον ευχαριστούμε θερμά γι' αυτό, ο γιος του συγγραφέα, ο Φίλιππος Ι. Τριανταφύλλου τον Ιούνιο του 2008. Η καταγωγή τους είναι από την Καλοσκοπή (πρώην Κουκουβίστα) Φωκίδας. Ο Ι. Τριανταφύλλου εκτός από μεταλλωρύχος υπήρξε γεωργός, κτηνοτρόφος, μελισσοκόμος, υποδηματοποιός, φανοποιός, παντοπώλης, οργανοπαίκτης και αντιστασιακός. Υπηρέτησε στο τάγμα ευζώνων στο 5/42 επί οκτώ χρόνια, έλαβε μέρος στους βαλκανικούς πολέμους μέχρι την μικρασιατική καταστροφή. Πολέμησε ακόμη και στην χιονισμένη ρωσική στέππα τον Φεβρουάριο του 1918 με τον Πλαστήρα. Στο τέλος της ζωής του πήρε και την πέννα για να καταγράψει τις αναμνήσεις του.

Εν συντομία αναφέρουμε ότι για το συγγραφικό έργο του Γ.Τριανταφύλλου (παράνομα:Πράντζας) έχουν γράψει οι εφημερίδες Εσπερινή (28.06.1975), Αυγή (4.11.1984) και η Νέα Εστία του Γρ.Ξενοπούλου που εξέδωσε ένα χρονικό με τίτλο «Η Κουταλέαινα, η τραγωδία μιας μάνας» (τόμος 121^{ος}, τεύχος 1436, 1^η Μαΐου 1987). Αναφορές έχουν γίνει και από τον Ριζοσπάστη (26-27.04.2003). Τα υπόλοιπα κείμενά του από τους Βαλκανικούς Πολέμους, τις μάχες εναντίον των Μπολσεβίκων στην Ουκρανία και τον Μικρασιατικό Πόλεμο έχουν αφηγηματικό χαρακτήρα και πρόκειται για αληθινές, ζωντανές ιστορίες που ο ίδιος βίωσε στα νιάτα του και θεώρησε χρέος του να τις καταγράψει και να μας τις κληροδοτήσει στους νεότερους.

Επισημαίνουμε ότι το κείμενο αυτό που έχουμε στα χέρια μας το θεωρούμε ιδιαίτερα αξιόλογη πηγή και ταυτιζόμαστε με την άποψη του Α. Λιάκου για την αξία των προφορικών μαρτυριών: «η ιστορία που γράφεται από παλιούς αγωνιστές του εργατικού κινήματος και της Αντίστασης με την μορφή απομνημονευμάτων ή και πραγματειών, δεν αποτελεί για τους ιστορικούς απλώς ένα χρήσιμο ακατέργαστο πληροφοριακό υλικό. Η ιστορία αυτή, ως πρακτική, ως επικοινωνία, ως κείμενο, τέλος, έχει την δική της δυναμική και πολιτισμικές διαστάσεις, που επειδή βρίσκονται εκτός των ακαδημαϊκών τειχών, δεν έχουμε ενδιαφερθεί να εξερευνήσουμε», στο Α. Λιάκος, «Η ιστοριογραφία του εργατικού κινήματος», *Σύγχρονα Θέματα* 35-37 (Δεκέμβριος 1988). Σήμερα φυσικά η αξία των αυτοβιογραφιών ισχυρή ποιοτική μέθοδος έχει πολλαπλώς επισημανθεί από τις ανθρωπιστικές επιστήμες.

⁹¹Δερμάτης Γ.Ν., *Τα μεταλλεία της Καμάριζας στο Λαύρειο, Ως εφάνη τα μέταλλα τα εν Μαρωνεία*, Καμάριζα 2006, σ.67: Το δε τοπωνύμιο Μπερτσέκο(ς) ή Μπερτζέκο(ς) ή Βερτζέκο(ς) είναι αρβανίτικο, περιλαμβάνει την περιοχή Ν,ΝΔ της Καμάριζας, εν επαφή με αυτήν και εντασσόμενη στον μεταλλευτικό τομέα της και ήδη απαντάται σε ταπί (tapu) του 1849 ως «Χέρωμα Μπερτζέκο», προφανώς Χέρσωμα και στην συνέχεια το 1860, απ' τον Α. Κορδέλλα και το 1865 απ' την επιτροπή Π. Βουγιούκα.

σημεία μεγάλες φερσάδες (ανοίγματα). Η όλη κατασκευή της ήταν άκομψη και άτεχνη, φτιαγμένη από τους ίδιους τους ενοίκους...

...Στο εσωτερικό της όλλα ήσαν απλά, λιτά και φτωχικά...Τον κύριο χώρο τον κάλυπτε ένα μονοκόματο ξύλινο κρεβάτι από σανίδες μήκους 7 μέτρων περίπου και σε ύψος 50 εκατοστών από το έδαφος. Στρώματα δεν υπήρχαν, κάθε ένας έστρωνε τη δική του κουρελού για στρώμα και το δικό του τραγίσιο τσόλι για σκέπασμα...στην αριστερή γωνιά υπήρχε μικρή παρασιτιά στρωμένη από πλάκες για να ανάβουν φωτιά και να μαγειρεύουν...όταν άναβε η φωτιά με τον καπνό που έβγαζε και δεν είχε από πουθενά διέξοδο μας ανάγκαζε να έχουμε συνεχώς ανοικτά τα δύο μικρά παράθυρα για να βγαίνει από εκεί, διαφορετικά ήταν αδύνατο να μείνει κανείς μέσα...Ένα γύρο στα πλαϊνά ήταν κρεμασμένα σε καρφιά τα ρούχα της δουλειάς και του σχόλη (εξόδου) των ενοίκων της καλύβας. Το δάπεδο ήταν από χώμα πατημένο και με ανόμαλη επιφάνεια...

...Γενικά ο εσωτερικός χώρος της καλύβας ήταν ψυχρός και αφυλόξενος, είχε την εμφάνιση μαντριού προβάτων αν όχι κάτι χειρότερο μουντρουμιού κατέργου...Εάν υπολογίσει κανείς σαν μέσο όρο να κατοικούσαν σε κάθε καλύβα 10 άτομα πρέπει ο πληθυσμός του οικισμού να ήταν 550 άτομα περίπου. Δηλαδή ο μισός πληθυσμός της Κουκουβίστας βρισκότανε εδώ δικαιολογημένα».

Μισό αιώνα μετά την πρώτη μεγάλη απεργιακή κινητοποίηση του 1887, τρεις δεκαετίες μετά την αιματηρή απεργία του 1896, και ενώ είχαν ακολουθήσει και άλλες, ο Ελ. Βενιζέλος υποσχέθηκε στους απελπισμένους μεταλλωρύχους-απεργούς του 1929 να τους αποκαταστήσει με χωράφια, αποβλέποντας μάλιστα όχι σε μια πρόσκαιρη ανακούφιση αλλά να σταθεί αρωγός τους «δια της κατευθύνσεως τούτου (δηλαδή, του πληθυσμού ανέργων μεταλλευτών που δημιούργησε «η κατά τα τελευταία έτη εκραγείσα κρίσις εις τας μεταλλευτικές εργασίας Λαυρίου») εις έργα μη εξαρτώμενα εκ των συνήθων εις τα μεταλλευτικές και βιομηχανικές εργασίας εμφανιζομένων οικονομικών κρίσεων». Αυτόν

τον σκοπό έχει και ο νόμος 5134 της 10/18 Ιουλίου του 1931 «Περί κηρύξεως απαλλοτριωθέντων κτημάτων της περιφέρειας Λαυρίου».⁹²

B) Ανθυγιεινή διαβίωση

Μεταξύ των γενικών αρχών του πολεοδομικού σχεδιασμού των εργατικών οικισμών από την γαλλική εταιρία ήταν και **η παντελής έλλειψη δημοσίων ελεύθερων χώρων συνάθροισης**, ως «τακτική ανατροπής της κοινωνικής διάχυσης».⁹³ Επιπλέον, και οι συνθήκες διαμονής στις εργατικές κατοικίες της εταιρίας ήταν ανθυγιεινές ακόμη, για όσους διέθεταν το προνόμιο της κατοικίας -το οποίο παρεμπιπτόντως η εταιρία χρησιμοποιούσε πολύ αποτελεσματικά ως μέσο εκβιασμού⁹⁴.

Κυριαρχούσε παντού η στενότητα χώρου και η έλλειψη εγκαταστάσεων υγιεινής. Δεν υπήρχε πρόβλεψη για κουζίνα και αποχωρητήριο. Τα αποχωρητήρια ήταν ομαδικά! Οι παραπάνω θλιβερές καταστάσεις διαβίωσης προκαλούσαν και αυξημένη θνησιμότητα στην περιοχή του Λαυρίου. Ο Χ. Μπαμπούνης⁹⁵ διαπιστώνει πως τόσο **η έλλειψη αποχετευτικού συστήματος** όσο και η γεωλογική σύσταση του Λαυρίου (η διαπερατότητα των επαφών των επάλληλων στρωμάτων σχιστολίθου και μαρμάρου) μόλυναν το πόσιμο νερό, και, μαζί με την χαμηλής ποιότητας τροφή, **σωρεία νόσων** αποδεκάτιζαν τοις εργατικές οικογένειες.

---

⁹²Πετράκη Γεωργία, *Από το χωράφι στο εργοστάσιο:η διαμόρφωση του βιομηχανικού προλεταριάτου στο σύγχρονο Λαύριο*, μτφρ.δώρα Τσιφλικά, Τυπωθήτω, Αθήνα, 2002, σ.73.

⁹³ Κερεστέτζη Σύλβια, *Παραγωγικές εγκαταστάσεις εξόρυξης και εργατικοί οικισμοί μεταλλωρύχων της Γαλλικής Εταιρείας μεταλλείων Λαυρίου:Μsc αποκαταστάσεις κτιρίων και συνόλων FH Koeln*, Διατριβή, ΕΜΠ, Αθήνα 2004, σ.23.

⁹⁴το ίδιο (42): Σε μια μονοεπαγγελματική περιοχή η παύση από τα μεταλλεία σήμαινε όχι μόνο αδυναμία εύρεσης άλλης εργασίας αλλά και κατοικίας. οι σχέσεις του κάθε εργάτη με την εργοδοσία καθόρισαν σταδιακά την προνομιακή ή δυσμενή αντιμετώπισή του. Η πειθαρχία στις επιδιώξεις της επιχείρησης, η σταθερότητα και παραγωγικότητα στην εργασία, η αποχή από το συνδικαλισμό ήταν κριτήρια για την εύνοια του εργοδότη απέναντι στο προσωπικό του και την παραχώρηση προνομίων.

⁹⁵ Μπαμπούνης Χάρης, «Η θνησιμότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας στο Λαύριο 1925-1940», στα *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου: Η ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας* (Αθήνα,1-5/10/1984), Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, (Ανάτυπο), Αθήνα 1986.

Οι καταπονημένοι οργανισμοί από την εξαντλητική δουλειά γίνονταν εύκολη λεία σωματοφθόρων ασθενειών που ταχύτατα ασφαλώς μεταδίδονταν στην οικογένεια, στις γειτονιές και συνοικίες του Λαυρίου. Εξάλλου, όπως είδαμε παραπάνω, τα οικήματα ήταν κατά κανόνα μικρά και ανθυγιεινά, κατασκευασμένα συχνά όπως όπως με οξειδωμένες λαμαρίνες, σπασμένα τούβλα αχρήστων, απορριμματική ύλη γενικά με οικοδομικά υλικά ευτελή, άρα το περιβάλλον εντός και εκτός εργασίας αντιμαχόταν καθολικά τον άνθρωπο.

Γ) Πείνα-εξαθλίωση

Εκτός των προβλημάτων γύρω από την κατοικία των εργατών-τριών, η **οικονομική ανέχεια** που υφίστανται είναι επίσης μια σημαντική μεταβλητή για να εκτιμηθεί δεόντως η καθημερινότητά τους. Αμειβόμενοι για την εργασία τους κάθε 30 ή 40 ημέρες αναγκάζονται να προμηθεύονται την τροφή τους με πίστωση από τα μπακάλικά της Καμάριζας και του Λαυρίου σε τιμές πολύ υψηλότερες της Αθήνας.⁹⁶ Η αύξηση στα μεροκάματα τους είναι το πρώτο αίτημα σε κάθε απεργία που κάνουν οι μεταλλωρύχοι.

Σημειώνουμε ότι από το 1880 έως το 1930 έχουμε αρκετές απεργιακές κινητοποιήσεις με πιο έντονες αυτήν του Απρίλη του 1896 και τον Φλεβάρη του 1929. Με την έναρξη του Α΄ παγκοσμίου πολέμου οι εργασίες των εταιριών θα ελαττωθούν, τα μεροκάματα θα μειωθούν σε 15-20 το μήνα, πολλοί εργάτες θα απολυθούν και οι υπόλοιποι θα πληρώνονται με μειωμένα μεροκάματα. Στην περίοδο αυτή οι τιμές φτάνουν στα ύψη, όπως και γενικότερα στην επικράτεια, η πείνα μαστίζει την εργατική τάξη του Λαυρίου. Οργανώνονται συσσίτια από τις Εταιρείες, στα οποία δίνονται 100 δράμια ψωμί στον καθένα. Το Σωματείο Εργατών – Μεταλλευτών Λαυρίου από τα μέσα του 1916, διανέμει

---

⁹⁶Πετράκη Γεωργία, «Η Μονογραφία μιας απεργίας μέσα από τον εθνικό τύπο. Η απεργία των μεταλλωρύχων της Καμάριζας τον Απρίλη του 1896», στα *Πρακτικά Δ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής (1-3 Δεκεμβρίου 1989)*, Αφιέρωμα Eugene Vanderpool, Κώστα Δ. Σωτηρίου, Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια 1993, σ.495-555 (519): «Αλλά δεν είναι μόνο λίγος ο μισθός. Μας τρώγει και η πίστωση που μας κάνουν οι μπακάληδες. Διότι με το να παίρνωμε επί πιστώσει, υπερτιμούν όλα τα πράγματα που μας πωλούν εις διπλάσιαν περίπου τιμήν...Αναγκαζόμεθα να τρώμε κάθε μέρα ψωμοτύρι γιατί αλλιώς δεν βγαίνουμε. Εκείνος που τρώει από εμάς ένα πιάτο χόρτα και μισή μερίδα κρέας είναι αριστοκράτης...Γι' αυτό μας βλέπει σε τέτοια χάλια», θα πει ένας εργάτης της καμινείας της Ελληνικής Εταιρείας σε δημοσιογράφο της Ακρόπολης.

στα μέλη του άλευρα, όσπρια και άλλα τρόφιμα, που αποστέλλονται από το Υπουργείο Εσωτερικών. Παρακάτω δίνουμε αποσπάσματα από τα έγγραφα εισερχόμενων – εξερχόμενων εγγράφων του Σωματείου, που δίνουν σαφή εικόνα της **εξαθλίωσης** των μεταλλωρύχων - μεταλλουργών.

α) Φεβρουάριος 1916⁹⁷: «Κατόπιν του χθεσινού πανδήμου γενομένου ενταύθα συλλαλλητηρίου κάτωθι του Σωματείου Εργατών Μεταλλευτών-Λαυρίου βοώντος του πλήθους αλεύρι, αλεύρι...αποστείλατε τω μνησθέντι σωματείω κατά μήνα [~] σάκκους άλευρου πρώτης ποιότητος χάριν των $\frac{3}{4}$ του πληθυσμού της ενταύθα ευρισκομένης εργατικής τάξης, ης **το σμικρόν ημερομίσθιον δεν επαρκεί προς αγοράν άρτου εκ των αρτοποιιών...διατάξητε τα δέοντα προς αποστολήν των άνω αλεύρων, την μόνην δυστυχώς τροφήν του πτωχού ενταύθα εργάτου»**

β) Ιούνιος 1917 (προς την επιτροπή προμηθειών Λαυρίου)⁹⁸: «Εξ ονόματος του Σωματείου εργατών αντιπροσωπευόντος άπαντα τον εργατικό πληθυσμό του Λαυρίου, λαμβάνομεν την ύψιστην των τιμών ίνα φέρομεν εις γνώσιν υμών, ότι ο κίνδυνος του εκ της πείνας θανάτου των εργατών και δη του ημετέρου επαγγέλματος κρούει δαιμονιωδώς τας θύρας των οικογενειών αυτών. Οι ενταύθα εργάται εξαντλούσι ως τα τελευταίας αυτών προθεσμίας **όπως συγκρατήσωσι εαυτούς εν τη ζωή...Διό ικετεύομεν υμάς...προβήτε εις την αύξησιν του άρτου εις άπαντα τον ενταύθα εργατικό πληθυσμό»**

γ) 1917 προς τον διευθυντή της Γαλλικής Εταιρείας: «Είναι θυσία, είναι ολοκαύτωμα, είναι τραγωδία αυτό το οποίο τελείται επί εν έτος τώρα εις την καλύβην των εργατών. **Τι**

---

⁹⁷Πετράκη Γεωργία, «Το Σωματείο Εργατών – Μεταλλευτών Λαυρίου 1911-1919», στα *Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής (5-8 Νοεμβρίου 1987)*, Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια 1988, σ.275-305(287): «Στα τέλη του 1915 ζητά αλεύρι πρώτης ποιότητος διότι «λόγω των νοθευμένων αλεύρων-σκωληκοβρώτων-των εμπόρων, της υπερτιμήσεως, το βαρύ των εργασιών και το σμικρόν των ημερομισθίων, η υγεία των εργατών κινδυνεύει».

⁹⁸το ίδιο, σ.285: «Από το 1917 το Υπουργείο Επισιτισμού και Αυτάρκειας οργανώνει Επιτροπή τροφίμων Λαυρίου, η οποία είναι υπεύθυνη για την παραλαβή και την κατανομή τους στους Λαυριώτες. Αποτελούνταν από κρατικούς υπαλλήλους, ενώ μετά την ανάληψη της διακυβέρνησης από τον Βενιζέλο, τον Ιούλιο του 1917, διαλύεται και στην θέση της δημιουργείται Τοπική Επιτροπή από τον δήμαρχο, τον διευθυντή του Ταχυδρομείου, τον αστυνομικό διευθυντή Λαυρίου, αντιπρόσωπο του Σωματείου εργατών και του Συνδέσμου Τεχνικών, τον πρόεδρο και αντιπρόεδρο του Δημοτικού συμβουλίου».

είναι τέλος πάντων, πως θα το ονομάσωμεν και δια ποίαν εκπλήρωσιν ποίας ιδέας γίνεται άραγε αυτός ο καθαγιασμός και η προετοιμασία δια την αιωνιότητα δια της πείνης και της γυμνότητας; Δια την αγάπην του Χριστού μας, δια το όφελος της πασχούσης ανθρωπότητος ή την εθνικήν μας αποκατάστασιν; Δεν ζητάμε να παρακολουθήσετε την ζωήν του εργάτου εις την καλύβην αυτού διότι δεν θέλομεν να διαταράξωμεν την ευαισθησίαν υμών, αλλά ήτο φυσικό να ρίψητε εν βλέμμα εις τα διαγκωνιζόμενας μάζας προ των περίφημων συσσιτίων όπου ήρχοντο οι γυναίκες μας και τα κορίτσια μας δια να επαιτήσωσιν ολίγον υδαρή και μέλαινα ζωμόν, εν ω εξάλλου έπινον το πικρόν ποτήριον του εξευτελισμού και της συναισθήσεως της μηδαμινότητας. Ας έβλεπέ τις τας στρατευόμενας γυναίκας μας εις την συλλογής των χάρτων και των λαχάνων, αίτινες απηνώς αφόρουν την άλογην τροφήν η οποία μέχρι χθες ανήκεν εις τα κτήνη και θα ήτο αρκετό να υπολογήση την μεγάλην τραγωδίαν ήτις εξακολουθεί να εκτυλίσσεται εις την πένθιμον κατοικίαν μας...Ο εργάτης εν μόνο σήμερον ζητεί. Ζητεί να φάγει, ζητεί λίγο ψωμί, λίγο φανί. Ο εργάτης πεινά...Ωχροί σκελετοί ζητώσιν από τους προϊσταμένους των την προστασίαν των...Το αποτέλεσμα της φθοράς το βλέπομεν ημείς καταφανέστατα εις τα παιδιά μας, εις τα γυναίκας μας και εις ημάς τους ιδίους. Φθειρόμεθα, τηκόμεθα, φθησιώμεν, αποθνήσκομεν.»

δ) 1917 προς τον Σερπιέρι: «Ο λαός Σου πεινά, ο λαός Σου είναι γυμνός...Ενός έτους αφάνταστες στερήσεις και θλίψεις ήρκεσαν να μας μεταβάλλουν εις ερείπια των υπογείων εργασιών, εις εφθαρμένους οργανισμούς του εργοστασίου των καμινίων και άλλων εργασιών. Εφθάρημεν και η φθορά είναι μεγίστη, και τούτο είναι μια αλήθεια μεγάλη. Αλλά είναι επίσης αληθές ότι πρέπει να ζήσωμεν...»⁹⁹

Γίνεται πασιφανής η εξαθλίωση που βιώνουν οι εργάτες του Λαυρίου τις περιόδους κρίσεων των εργοδοτριών εταιριών, οι οποίες παράλληλα έχουν την πρωτοκαθεδρία σε κάθε εκδήλωση της ζωής των μεταλλωρύχων - μεταλλουργών του Λαυρίου. Για

---

⁹⁹Το ίδιο,σ.287-291.

παράδειγμα οι οικονομικές κρίσεις των μεταλλουργικών εταιρειών είχαν άμεσο αντίκτυπο και στους εργαζομένους και στην πόλη. Ο πληθυσμός του Δήμου Λαυρεωτικής μειώθηκε κατά 50% μεταξύ 1907 και 1920 και των Εργαστηρίων κατά 53%.¹⁰⁰

Ήδη το 1872 ο Αριστείδης Οικονόμου περιγράφει χαρακτηριστικά στο βιβλίο του «Λαύριον»: «...Μεταξύ των διαφόρων απόψεων υπό τας οποίας δύναται να μελετηθή το Λαύριον, η θέσις του μεταλλείου αυτών απέναντι του εργατικού των «Εργαστηριακίων» πληθυσμού ιδιαίτερον κέκτηται διαφέρον. *Αφ' ενός το κεφάλαιον εν όλη αυτού τη μεγαλειότητι και αφ' ετέρου ο εργάτης εν όλη αυτού τη σμικρότητι· ουδεμία δύναμις μεσολαβεί αμέσως υπέρ του ασθενούς και του πτωχού! Αυτή η κεντρική της επικρατείας εξουσία, η στρατιωτική, διαμοιράζεται μετά του αρχηγού της εκμεταλλεύσεως. Η εκ φύσεως των πραγμάτων εν Λαυρίω σχηματιζομένη εργατική κοινωνία διατηρεί πέραν παντός μέτρου τον χαρακτήρα του εργοστασίου. Ενώ έχει όλα τα προσόντα ιδίας υπάρξεως, ούτε σπιθαμήν γης κέκτηται ιδίαν. Όλη η έκτασις ανήκει εις την εξουσίαν των μεταλλευτών και εκεί ένθα υπάρχει το μέταλλον και εκεί ένθα δεν υπάρχει. Ενώ πρόκειται περί κωμοπόλεως, ιδού αύτη εκτελεί τας φυσικάς του κοινωνικού βίου λειτουργίας εφ' όλων των τιμαριωτικών του μεσαίωνος προϋποθέσεων ...Αλλοίμονον όστις υποπέσει εις την δυσμένειαν των νέων τούτων φεουδαρχών· δεν αποβάλλεται απλώς εκ των έργων, αλλά αποπέμπεται και πέραν των ορίων! **Εν τούτοις ηκούσθησαν τοσαύται φωναί υπέρ του αψύχου μετάλλου, ουδεμία δε υπέρ του εμψύχου ανθρώπου.***».

Έμψυχος άνθρωπος είναι ο εργάτης και η εργάτρια των μεταλλείων της Λαυρεωτικής, οι πρωταγωνιστές αλλά και οι μεγάλοι «αποκλεισμένοι» της ιστορίας, ένας κόσμος που ζει και εργάζεται σιωπηλά και ταπεινά κάτω από τον θόρυβο των μηχανών, πίσω από τους καπνούς, κάτω από την σκιά των εκμεταλλευτών τους ή αλλιώς οι «Νεκροθάπται», όπως

---

¹⁰⁰ Καλόγηρη Τίτσα, «Η Συμβολή της Εταιρίας των Μεταλλουργείων του Λαυρίου στη δημιουργία και την ανάπτυξη της πόλης του Λαυρίου», στα *Πρακτικά Ε' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής*, Παιανία, 1994, σ.303-322(320).

τους αποκαλεί ο δημοσιογράφος της Ακρόπολης, έτσι «όπως φαίνονται οι δυστυχείς εργάται, όταν μεταβαίνουν εις την εργασίαν των σκεπτικοί, ωχροί, με το φαναράκι εις το χέρι, με τον λοστόν και την αξίνην εις των ώμον».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΛΛΩΡΥΧΩΝ-ΜΕΤΑΛΛΟΥΡΓΩΝ

Το Λαύριο αποτελεί για πολλούς το σύμβολο της βιομηχανική ανάπτυξης του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Το 1888 ο Α. Κορδέλλας δήλωνε ότι «οι πολυάριθμοι εργάται (5 ½ /6,000) ου μόνον τα προς το βίον αυτοίς κερδαίνουνσιν εν τω ευδαίμονι τούτω τόπω αλλά και διδάσκονται εξ εμπειρίας πρακτικήν μηχανικήν και άλλας τινάς τέχνας»¹⁰¹.

Συμμεριζόμαστε, βέβαια, την άποψη ότι το Λαύριο, ένας τόπος που έμενε άγονος, άνυδρος και ακατοίκητος για 13 αιώνες, με την επαναλειτουργία του έδωσε δουλειά σε πολύ κόσμο. Όμως, η επενδυτική δραστηριότητα του δαιμόνιου Ιωάννη Βαπτιστή Σερπιέρη που δημιούργησε το μεταλλευτικό-μεταλλουργικό εργοστάσιο του Λαυρίου και στην οποία οφείλει το Λαύριο την ύπαρξή του είναι η μία μόνο όψη του νομίσματος.

Πολλοί υποστηρίζουν ότι ήταν ένας εκμεταλλευτής που πλούτιζε από το μόχθο του απλού λαού που ερχόταν από διάφορα σημεία της Ελλάδας, αλλά και του εξωτερικού, αναζητώντας ένα καλύτερο αύριο¹⁰². Χαρακτηριστικά ο Γ.Κορδάτος¹⁰³ αναφέρει ότι ο Σερπιέρη, σύμφωνα με διηγήσεις παλαιών Λαυριωτών είχε φτιάξει στο δεύτερο πάτωμα του πηγαδιού της Καμάριζας, πλάι στην μηχανή, μια μαρμαρένια καμάρα και *έκρυβε εκεί τα πτώματα των σκοτωμένων από τις εκρήξεις και τα βουλιμένα*: «Την νύχτα ο καροτσέρης Κάλιος Μάνθος, από τους σπιτικούς του Σερπιέρη, μαζί με άλλους πιστούς της Εταιρείας βάζανε στα κρυφά τα πτώματα και τα πήγαιναν και τα παράχωναν στα πεύκα του Άη Κωνσταντίνου».

---

¹⁰¹Κορδέλλας Ανδρέας, *Η βιομηχανία της Εταιρείας των Μεταλλουργείων Λαυρίου και τα Μεταλλευτικά Μεταλλουργικά αυτής προϊόντα εν τη Δ'Ολυμπιακή εκθέσει*, Αδελφοί Περρή, Εν Αθήναις, 1888, σ. 4.

¹⁰²Μαρκουλή Αθανασία, *Η δημιουργία και εξέλιξη της ΓΕΜΛ σηματοδοτεί νέες εξελίξεις στον οικονομικό και βιομηχανικό τομέα της Ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή, ΕΜΠ, Αθήνα 2008,σ.

¹⁰³Κορδάτος Γ., *Η ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, 7^η έκδοση, εκδόσεις Μπουκουμάνη, Αθήνα 1972,σ.35,41.

Την ίδια περίπου πληροφορία αντλούμε και από άρθρο του Ριζοσπάστη: «Κι αυτοί που θαμμένοι ζωντανοί καύφτηκαν απο τον εργοδότη για τον σκοπό αυτό είναι αμέτρητοι. Μόνο τώρα τελευταίως όταν σκάβοντας μια εγκαταλειμμένη στοά οι εργάτες βρήκανε το τμήμα 8 έναν σκελετό, και στη Καμάριζα 3 μαζεμένους, που οι εκμεταλλευτές της Εταιρείας και τότε ακόμα δεν τους άφισαν αλλά παίρνοντας τις νεκροκεφαλές τους διακόσμησαν με αυτές τα γραφεία τους όπως ο Γάλλος μηχανικός Λατούρ»!¹⁰⁴

Επιπλέον, ο Σερπιέρη κατηγορήθηκε ότι για να του κοστίζουν πιο φτηνά οι δυναμίτες – χωρίς δηλαδή να πληρώνει μεγάλο φόρο στο τελωνείο για το εισαγόμενο μπαρούτι –, έφτιαξε ένα νέο μίγμα «που μόλις ακούμπαγε στη γης έπιανε τις πολλές φορές φωτιά κι' έτσι οι εργάτες δεν πρόφταναν να φύγουν ή να κρυφτούν». Εντούτοις, η άλλη όψη του νομίσματος είναι το Λαύριο ως ένα κολαστήριο ψυχών, ένα σφαγείο ανθρωπίνων σωμάτων.

Η εξόρυξη μεταλλεύματος από τα αφιλόξενα σπλάχνα της γης συνιστά βία, μια συνεχής πάλη με την ίδια την φύση, όπου φυσικά νικητής δεν είναι ο άνθρωπος. Ο εργάτης των μεταλλείων καταπονείται και φθείρεται ανεπανόρθωτα, αρρωσταίνει από μολυβδίαση ή γίνεται θύμα κάποιου ατυχήματος ή ακόμη χειρότερα μένει ανάπηρος χωρίς να μπορεί να εργαστεί ποτέ ξανά.

Τα πρώτα χρόνια εργασίας ήταν πολύ σκληρά, καθώς δεν υπήρχε κοινωνική ασφάλιση, ούτε περίθαλψη και σπάνια δίνονταν αποζημιώσεις από ατυχήματα ή επαγγελματικές ασθένειες. Να σημειώσουμε ότι ο όρος «επαγγελματική νόσος» πρωτοεισήλθε στην Ελλάδα με τον Ν. Σαλίβερο¹⁰⁵, καθώς μέχρι τότε σε όλα τα σχετικά

---

¹⁰⁴Πετράνος Ορφ., «Η πάλη κατά του ξένου κεφαλαίου. Με τους ηρωικούς απεργούς στο Λαύριο», *Ριζοσπάστης* (25.02.1929).

¹⁰⁵Παπαστεφανάκη Λήδα, «Δημόσια υγεία, φυματίωση και επαγγελματική παθολογία στις ελληνικές πόλεις στις αρχές του 20^{ου} αιώνα: η αντιφατική διαδικασία του αστικού εκσυγχρονισμού», στα *Πρακτικά Συνεδρίου Ελευθέριος Βενιζέλος και ελληνική πόλη. Πολεοδομικές πολιτικές και κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελ.Κ. Βενιζέλος» - ΕΜΠ, (Χανιά, 24-27.10.2002), Αθήνα 2005: «ο Ν. Σαλίβερος υπήρξε συνεργάτης του Ελ. Βενιζέλου από την περίοδο την Κρητικής Πολιτείας. Εργάστηκε ως

κείμενα (ιατρών, νομικών, μηχανικών, ανώτερων υπαλλήλων), η εξάσκηση συγκεκριμένων επαγγελματιών δεν συνδεόταν ρητά με την επαγγελματική παθολογία¹⁰⁶, παρόλο που η υγιεινολογία ως κλάδος της ιατρικής έχει συγκροτηθεί από τον 18^ο αιώνα, προκειμένου εξετάσει τον βαθμό σύνδεσης της νοσηρότητας και θνητότητας με την εργασία.

Στην συνέχεια παραθέτουμε συγκλονιστικά στοιχεία από δημοσιευμένες και αδημοσίευτες πηγές που δείχνουν το μέγεθος της δυστυχίας των εργατών στα μεταλλεία της Λαυρεωτικής, θυμάτων της σκληρής φύσης του επαγγέλματός τους και της στυνγνότητας των εργοδοτικών συμφερόντων. Εφημερίδες της εποχής, όπως η Ακρόπολις, η Εφημερίς, οι Καιροί, ο Ριζοσπάστης, αργότερα η Καθημερινή γράφουν με συμπάθεια για τους απελπισμένους Λαυριώτες μεταλλωρύχους-ργούς και με οργή για την αδιαφορία της εργοδοσίας και την αδυναμία του κράτους να παρέμβει ουσιαστικά στην καλυτέρευση των συνθηκών εργασίας τους.

Με αφορμή τις απεργιακές κινητοποιήσεις των εργατών που συνήθως συνοδεύονταν και από αιματηρά επεισόδια, στέλνονταν ανταποκριτές στο τότε απομακρυσμένο Λαύριο, οι οποίοι κάνοντας διάλογο με τους μεταλλωρύχους την ώρα της δουλειάς – κυρίως την νύχτα, όταν η επιτήρηση ήταν πιο χαλαρή από τους εργολάβους- είτε στις καλύβες τους, είτε με τους ασθενείς στο νοσοκομείο κατέγραφαν έπειτα με μελανά χρώματα την αδικία που υφίσταντο κάνοντας λόγο και για τα φρικτά εργατικά ατυχήματα. «Ρίψατε έν βλέμμα εις το Λαύριον μόνον όπου έρπουν ως σκώληκες εις τα βάθη της γης 6-7.000 πολίται

ανώτερος υπάλληλος στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, στην Επιθεώρηση Εργασίας και έλαβε μέρος ως κυβερνητικός αντιπρόσωπος στη Διεθνή διάσκεψη Εργασίας του 1925».

¹⁰⁶ «Με τον όρο επαγγελματική παθολογία νοούνται οι επιπτώσεις που έχει η εργασία στην υγεία (και τη συνολική ευεξία) των εργαζομένων. Για μια πρώτη προσέγγιση του προβλήματος «επαγγελματική παθολογία» στο Παπαστεφανάκη Λήδα, «*Άνδρες, γυναίκες, παιδιά και...*» *Εργασία και τεχνολογία στην ελληνική κλωστοϋφαντουργία. Η βιομηχανία Ρετσίνα στον Πειραιά (1872-1940)*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Αθήνα 2002, σ.345-407.

Ἕλληνες για να βγάζουν το μαύρο ψωμί των (...) οι οποίοι μάχονται δια ν' αποκτήσουν εν μισθάριον δι' ου μόλις αποζώσι»¹⁰⁷.

Και αλλού: «Αναξιοπαθεί ο εργάτης του Λαυρίου ζων εκεί που ζη, διαιτώμενος όπως διαιτάται και εργαζόμενος όπως εργάζεται»¹⁰⁸, «Αι εταιρείαι φέρονται προς τούτους μετά πολλής ασπλαχνίας, περί της ζωής των ουδεμίαν πράγματι λαμβάνουσai πρόνοιαν και τους νοσούντας εγκαταλείπουσιν άνευ εγκαίρου ιατρικής περιθάλψεως... μικρά παρέχουσιν αυτοίς μισθώματα, ανεπαρκή όλως προς συντήρησιν»¹⁰⁹.

Επίσης: «Πού αλλού; Εις ποίον βιοτεχνικόν επάγγελμα εθυσιάσθησαν τόσαι εκατόμβοι υπάρξεων; και τι έκαμε ποτέ η πολιτεία δι' αυτούς; Και τι η εταιρεία; Ποίος εσυλλογίσθη ποτέ αυτά τα πραγματικά θύματα της εργασίας, αυτά που αν δεν τα κόψη ο χάρος της μηχανής και του φουρνέλλου, θα τα σακατέψουν οι ρευματισμοί και αι δηλητηριάσεις του αρσενικού και του μολύβδου»;¹¹⁰

Δηλωτικοί της αξιοθρήνητης εικόνας που παρουσιάζουν οι φτωχοί εργάτες των μεταλλείων είναι οι ποικίλοι χαρακτηρισμοί που τους αποδίδουν οι δημοσιογράφοι: «σκλάβοι», «ανδράποδα», «λευκοί δούλοι», «σκιαί», «νεκροθάπται», «θύματα», «τυφλοπόντικοι», «σκώληκες», «σκίουροι», «ασπάλακες των υπογείων» και «είλωτες του Λαυρίου»¹¹¹. Ο Γ. Κορδάτος γράφει ότι οι μεταλλωρύχοι του Λαυρίου τότε, το 1887, περνούσανε ζωή «σκυλίσια» δουλεύοντας 12-14 ώρες και με μεροκάματο από 2 έως 3 δραχμές και πως «(...)Οι σκλάβοι της αρχαιότητας δεν ζούσανε χειρότερα από τους

¹⁰⁷ Αστός, «Μετά την Δίκην του Λαυρίου», *Ακρόπολις* (27/12/1896), σ.3. Το άρθρο αφορά στην αθώωση των εργατών - κατηγορουμένων από την Γαλλική Εταιρεία για τα επεισόδια κατά την αιματηρή απεργία στην Καμάριζα.

¹⁰⁸ Δς, «Τα θύματα της εργασίας – Ο κόσμος του Λαυρίου – Δεσπότη και ανδράποδα», *Ακρόπολις* (20/4/1896), σ.3

¹⁰⁹ Απόσπασμα από την εφημερίδα *Καιροί* (24.12.1895), στο Κορδάτος Γ., *Η ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, 7^η έκδοση, εκδόσεις Μπουκουμάνη, Αθήνα 1972, σ.

¹¹⁰ Δς, «Τα θύματα της εργασίας – Ο κόσμος του Λαυρίου – Δεσπότη και ανδράποδα», *Ακρόπολις* (22/4/1896), σ.3.

¹¹¹ Οι δημοσιογράφοι συχνά εξυψώνουν τους μεταλλωρύχους του Λαυρίου αποκαλώντας τους «ήρωες», ακριβώς επειδή υπομένουν αυτές τις ειδεχθείς συνθήκες εργασίας.

νεότερους σκλάβους του Σερπιέρη. Εξάλλου δεν περνούσε βδομάδα που να μη σκοτωθούν κι' ένας δύο εργάτες από τα βουλιμένα και τα φουρνέλα».

Επιπρόσθετα, η στοματική παράδοση λέει πως η κατάσταση στα μεταλλεία την εποχή της μεγάλης εξέγερσης του 1896¹¹² δεν είχε αλλάξει καθόλου από το 1882, όταν έγινε η πρώτη απεργία. Το μεροκάματο ήταν μεροκάματο πείνας, οι σκοτωμοί μέσα στις γαλαρίες, όπως και πρώτα, δεν σταμάτησαν. Από το προσωπικό της Εταιρείας οι κύριοι διευθυντές και παραδιευθυντές είχαν γίνει σατραπίσκοι και κάνανε ό,τι θέλανε. Η καταπίεση και η εκμετάλλευση μέρα με την μέρα μεγάλωναν¹¹³.

2.1. Οι Κίνδυνοι εργασίας

Ως προς την φύση της εργασίας του μεταλλωρύχου-ργού γνωρίζουμε ότι, εκτός από το συνεχές σκοτάδι, την υγρασία και την ανυπόφορη ζέστη, οι κίνδυνοι που απειλούν την υγεία και την ζωή σε κάθε του βήμα. *Ο φόβος της μολυβδίασης αλλά και των ατυχημάτων από μηχανήματα, υπερβολικές θερμοκρασίες, ανατροπή βαγονέτων, καταπλακώσεις και πτώσεις διατρέχουν κάθε δευτερόλεπτο την εργασιακή διαδικασία.*

Σε κάθε περίπτωση οι πηγές επαγγελματικού κινδύνου¹¹⁴ είναι δυνατόν να δημιουργήσουν επικίνδυνες καταστάσεις που μπορούν να χαρακτηριστούν ως 'εν δυνάμει εργατικά ατυχήματα' και αφορούν σε: 1.ελλείψεις τεχνολογικού και μηχανολογικού εξοπλισμού, 2. κακή συντήρηση εξοπλισμού, 3.ανεπαρκή εκπαίδευση εργαζομένων, 4.συνεχή έκθεση των εργαζομένων σε επικίνδυνες ουσίες (μόλυβδος, αρσενικό) και

---

¹¹²Αναλυτικά όσον αφορά στην απεργία βλέπε Γ. Πετράκη, «Η Μονογραφία μιας απεργίας μέσα από τον εθνικό τύπο. Η απεργία των μεταλλωρύχων της Καμάριζας τον Απρίλη του 1896», στα *Πρακτικά Δ' Επιστημονική Συνάντησης ΝΑ Αττικής (1-3 Δεκεμβρίου 1989)*, Αφιέρωμα Eugene Vanderpool, Κώστα Δ. Σωτηρίου, Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια 1993, σ.495-555.

¹¹³Κορδάτος Γ., *Η ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, 7^η έκδοση, Εκδόσεις Μπουκουμάνη, Αθήνα 1972,σ.37

¹¹⁴Βαλαβανίδης Αθ., Σαραφόπουλος Ν., *Εργασιακό Περιβάλλον:Προβλήματα υγιεινής και ασφάλειας των εργαζομένων στην Ελλάδα*, ΕΛ.ΙΝ.Υ.Α.Ε., Αθήνα 1988,σ.25: Στην αρχαία Ελλάδα γίνεται για πρώτη φορά αναφορά στον επαγγελματικό κίνδυνο με την φράση «*απευκταίαι εργασίαι*»

5.κυρίως την έλλειψη συνεχούς επίβλεψης και την ανυπαρξία της απαιτούμενης σημασίας σε θέματα ασφάλειας και υγείας της εργασίας¹¹⁵.

A) Βαριές ασθένειες-Δηλητηριάσεις

Με αφορμή την μεγάλη απεργιακή κινητοποίηση του 1929 απεσταλμένος στο Λαύριο συντάκτης του Ριζοσπάστη γράφει:«(...) Ένας απο τους μεγαλείτερους και σπουδαιότερους κινδύνους είναι **η μολυβδίασις** που παθένουν όλοι σχεδόν και σε σημείο που ύστερα από μερικά χρόνια να αχρηστεύονται εντελώς. Ο γιατρός της εταιρείας Αλεξάνδρου τους είπε ξεκάθαρα αν κόψω ένα κομμάτι κρέας από πάνω σας και το πετάξω σε σκυλλί ασφαλώς θα φοφίσει.Ο κίνδυνος αυτός είπαμε είναι αναπόφευχτος να τον υποστούν όλοι οι μεταλλωρύχοι ανεξαιρέτως εφόσον κανένα μέτρο δεν παίρνεται από την Εταιρεία για να αποφευχθή. Έτσι πηγαίνοντας κανείς στο Λαύριο για πρώτη φορά θα αντιληφτεί τα στίγματα της φοβερής αυτής αρρώστειας στο πρόσωπο κάθε μεταλλωρύχου.(...) Μα και ποιον άλλο κίνδυνο δεν διατρέχουν; Μήπως **η καταπλάκωση από καμιά ολόκληρη γαλαρία** είναι σπάνιο φαινόμενο; Μήπως **η έκρηξις των φουρνέλλων** που αφίνει στον τόπο ομαδικά τους εργάτες δεν είναι συχνό φαινόμενο; Μήπως **η ασφυξία από τον μολυσμένο αέρα κι απ' την έλλειψη ατμοσφαιρικής πίεσης** δεν είναι στην ημερήσια διάταξη; Δυσκολεύτηκα να βρω από που θαπρεπε ν' αρχισω για να αναφέρω έναν-έναν τους κινδύνους αυτούς πουνε αμέτρητοι.

...Τούτο μόνο μπορώ να πω: πως η ζωή του μεταλλωρύχου δεν είναι τίποτ' άλλο παρά ένας διαρκής και εφ'όρου ζωής κίνδυνος. Με το νερό και τις λάσπες ως το γόνατο κατεβασμένοι μέσα στα πηγάδια ολημερής χωρίς να ξαίρουν ανα θα ξαναδούν το φως του ήλιου ζωντανοί κι όταν ακόμη κατεβαίνουν με τις ανεμόσκαλες φορτωμένοι ένα σωρό εργαλεία (λάμπα, σφυρί, κλπ). Για να πιάσουν δουλειά στις υπόγειες στοές περπατούν μισή και μια ώρα ακόμα κατά μήκος αφού κατεβούν, όπως συμβαίνει στο τμήμα της

---

¹¹⁵Γιαννοπούλου Ι., *Καταγραφή κινδύνων για την υγεία και την ασφάλεια των εργαζομένων σε λατομείο μαρμάρου*, ΕΜΠ 1999,σ. 11.

Καμάριζας. Σε πολλά μέρη λόγω της έλλειψης του ατμοσφαιρικού αέρος, δουλεύουν εντελώς γδυμνοί από την ανυπόφορη ζέστη που τους μαστίζει. Έτσι ζώντας μέσα στην κόλαση αυτή οι μεταλλωρύχοι περνούν τις μέρες τους και τα ώμορά τους χρόνια **μέσα σε ένα διαρκές βασανίστηριο** ως που μια μέρα με κανένα βουλιμέντο θα ταφούν για πάντα μέσα κει και που για να τους εκμεταλλευτεί και πεθαμένους ακόμα ο εργοδότης θα τους κρύψει τα πτώματα από τους δικούς του για να γλυτώση την αποζημίωση λέγοντας πήρε τον μισθό κι έφυγε(...) Κάθε σπιθαμή γης των Μεταλλείων του Λαυρίου είναι ποτισμένη με το αίμα του εργάτη που ζυμωμένο ύστερα με το μέταλλευμα μεταβάλλεται σε χρυσάφι και γεμίζει την κάσα της εταιρείας»¹¹⁶.

Για όσους εργάζονται **στο χυτήριο** μαθαίνουμε¹¹⁷: «Χύτης κανένας είναι καταδικασμένος να περάσει όλη του τη ζωή μέσα σε τέσσερις τοίχους, γονατισμένος σε μουσκεμένα χώματα(...)το μάβρο χώμα του χυτηρίου, βρεμένο όπως πρέπει να 'ναι για τη δουλιά μας, κάνει τον αγέρα ακόμη πιο κρύο κι η υγρασία μάς περονιάζει στα κόκαλα». «Αυτός ο Νικολός ο λαδός πάλι είχε ανέβει να γεμίσει τα λαδικά του μεγάλου άξονα· και μια στιγμή που δεν είχε το νου του, το λουρί τον άρπαξε από την άκτη του σακακιού και τότε μάσησε ανάμεσα στις τροχαλίες. Ίσα ίσα μια φωνή πρόφτασε κι έβγαλε. Κι ως που να τρέξουν να σταματήσουνε την κίνηση, το δεξί του χέρι, που είχε ξεμασκαλιστεί συριζίς, έφερενε βόλτες πέρα δώθε κρεμάμενο στο λουρί...»¹¹⁸.

Για όσους εργάζονται **στους κλίβανους**: «(...) είνε μία περίεργος εργασία. Καίεται, αφού άπαξ αναφθή, μόνον του το μέταλλευμα. Καίεται όμως αναδίδον φρικώδεις αναθυμιάσεις αρσενικού και θείου. Όλα τα πέριξ των καμίνων τούτων είνε νεκρά. Δεν ζη

---

¹¹⁶Πετράνος Ορφ., «Η πάλη κατά του ξένου κεφαλαίου. Με τους ηρωικούς απεργούς στο Λαύριο», *Ριζοσπάστης* (25.02.1929).

¹¹⁷Δερμάτης Γ., Μάνθος Κ., «Το Χυτήριο – τμήμα του Μηχανουργείου – της Εταιρείας Μεταλλουργείων Λαυρείου (Ελληνική Εταιρεία, 1873-1917)», στα *Πρακτικά ΙΑ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής*, Σπάτα 2006, σ.251-259: «Στο χυτήριο παραγόταν χυτοσίδηρος (μαντέμι) και ορείχαλκος (κράμα χαλκού και ψευδαργύρου) για την χύτευση των διαφόρων εξαρτημάτων των μηχανολογικών εγκαταστάσεων της εταιρείας. Εκεί δεν γινόταν η χύτευση του μεταλλικού αργυρούχου μολύβδου, τούτο γινόταν στο τμήμα της καμινείας».

¹¹⁸Δασκαλάκης Βασίλης, *Οι ξεριζωμένοι, διήγηση ενός χωριάτη*, Β΄ έκδοση, Αθήνα 1980.

ούτε ένα πουλάκι. Όλα αποθνήσκουν υπό το φρικώδες του αρσενικού δηλητήριο. Ζουν μέσα όμως υπηρετούντες τας καμίνους και εσιπνέοντες τον δολοφόνον καπνόν των κλιβάνων μερικάι σκιαί ανθρώπων, σκιαί μόνον, ολίγοι ωχροί ρικνοί, αδιακόπως βήχοντες και ουδέποτε γελώντες. Είνε οι εργάται των κλιβάνων τούτων. Είνε δεμένα τα προσωπά των. Έχουν φράξει με έν μανδύλιον την μύτην και το στόμα των, κρατούν το πτύον και μέσα στον καπνόν υπηρετούντες τον απαίσιον κλίβανον...εργάζονται, εργάζονται, εργάζονται. Και η εργασία αυτή αμοίβεται με 4 δραχμάς την ημέραν!!»¹¹⁹.

Για όσους εργάζονται **στις καπνοδόχους**:«...τα τοιχώματα της υπονόμου πληρούνται από αιθάλην μετά μολύβδου και αργύρου. Και χιλιάδων δραχμών αξίας. Πρέπει να συλλεγώσι, αλλά ποιος να τον συλλέξη; Όστις τολμήσει να εισέλθει ή θα αποθάνη εξ' ασφυξίας ή θα δηλητηριασθή. Και όμως ευρίσκονται τα θύματα. Υπάρχουν δυστυχείς οι οποίοι χώνονται εκεί μέσα. Εργάζονται δύο-τρεις ώρας επί δύο-τρεις ημέρας, ποτέ περισσότερο, και εξοιδαίνονται όλοι, φουσκόνουν εντελώς. Εδηλητηριάσθησαν. Αμέσως εις το νοσοκομείον. Εκεί νοσηλεύονται επί 20 και 30 και 40 ημέρας. Πάσχουν διότι δημιουργούνται αμέσως και πάντοτε, άνευ ουδεμιάς εξαιρέσεως εκζέματα και η φοβερά μολυβδίασις. Πολλοί και δεν ζούν»¹²⁰.

Για όσους εργάζονται **στις γαλαρίες**:«Στις γαλαρίες του δεύτερου, τρίτου και τέταρτου ορόφου που τα βάθη τους ήταν πολύ μεγάλα -500 και 1000 μέτρα- από την επιφάνεια η **έλλειψη οξυγόνου** ήτανπολύ αισθητή στους εργαζόμενους (...) πολλοί έπεφταν λιπόθυμοι κατά την ώρα της δουλειάς από έλληψη οξυγόνου. Αυτή ήταν και η κύρια αιτία που πολλοί εργαζόμενοι στα μεταλλεία υπέφεραν σε όλη τους τη ζωή από *χρόνιες αναπνευστικές παθήσεις*»¹²¹.

¹¹⁹ Δς, «Τα θύματα της εργασίας – Ο κόσμος του Λαυρίου – Δεσπότη και Ανδράποδα», *Ακρόπολις* (22.04.1896).

¹²⁰ το ίδιο

¹²¹ Τριανταφύλλου Ι., *Μπερτσέκ. Η δεύτερη Κουκουβίστα*, Καλοσκοπή 1980 (ανέκδοτο), σ.41.

Και **οι μικροί ανήλικοι εργάτες** υπήρξαν ηρωικοί πρωταγωνιστές των μεταλλείων. Ο Ι. Τριανταφύλλου περιγράφει: «Τα μικρά παιδιά έκαναν δουλειά κουραστική και πολύ ανθυγιεινή. Η αποπνικτική ατμόσφαιρα από την αιωρούμενη σκόνη σε βάθη 500 και 1000 μέτρων στα έγκατα της Γης, και η μεγάλη υγρασία από τα νερά που έτρεχαν από τις οροφές των γαλαριών *ήταν αρκετό για να τους φθείρουν την υγεία για όλη τους τη ζωή ανεπανόρθωτα(...)* Είναι λίγο δύσκολο να περιγράψει κανείς τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν καθημερινά αυτά τα παιδιά και την μεγάλη αδιαφορία που υπήρχε για τις ανθυγιεινές συνθήκες που δούλευαν τόσο από την εταιρία όσο και από το ίδιο το κράτος. (...) *Οι αδενοπάθειες, οι πνευμονίες, και το πλήθος των λοιμώξεων που τα προσέβαλε τα έριχνε για μήνες στο κρεβάτι άρρωστα*, όπου χωρίς καμία ιδιαίτερη φροντίδα κινδύνευε πολύ συχνά η ίδια η ζωή τους»¹²².

B) Εργατικά ατυχήματα-Θάνατοι

Οι αποτρόπαιες συνθήκες εργασίας τόσο κατά την εξώρυξη όσο και κατά την επεξεργασία του μεταλλεύματος εκτός από τις κακουχίες που αναφέρθηκαν πιο πάνω προκαλούσαν και σωρεία εργατικών ατυχημάτων. Μερικές από τις πηγές κινδύνου ήταν οι κάτωθι: συγκρούσεις βαγονιών-προσώπων, ανατροπή βαγονιών, πτώση μεταλλεύματος από βαγόني ή μηχανήμα, μη ύπαρξη προφυλακτήρων στα μηχανήματα, πτώσεις από ολισθηρά δάπεδα, πτώσεις από ύψος, τραυματισμοί από φωτώσεις-εκφορτώσεις μεταλλεύματος, εκρήξεις από εύφλεκτα υλικά, κατάρρευση μετώπων εξόρυξης, συνθλίψεις από μεγάλους όγκους μεταλλεύματος. Θανατηφόρα ως επί το πλείστον τα ατυχήματα δείχνουν να μην σταματούν ποτέ, καθώς *«κατ' έτος φονεύονται 100-150 άνθρωποι και ουδεμία περί αυτών φροντίς (...)*»¹²³!

¹²²Τριανταφύλλου Ι., *Μπερτσέκ. Η δεύτερη Κουκουβίστα*, Καλοσκοπή 1980 (ανέκδοτο), σ.33-34,43.

¹²³Ανώνυμος, «Πολύκροτος Δίκη-Τα λαυρειακά-Αι σκηναί της Καμάριζας», *Ακρόπολις* (24.12.1896), σ.2.

Ο Ιωάννης Τριανταφύλλου - Πράντζας, γράφει σχετικά για τους «μπου(σ)καδόρους»: «Πολλές φορές αρκούσε και ένας μικρός κραδασμός από κτύπιμα σφυριού ή γκαζμά για να ξεκολύσουν από την οροφή εκατοντάδες τόνοι από βράχους και χώμα και να καταπλακώσουν αυτούς που εργάζονταν γύρω από το άνοιγμα της γαλαρίας, δημιουργώντας στην οροφή της μετά την πτώση έναν τεράστιο θόλο με πολλούς κινδύνους και δυσκολίες στην συνέχιση του ανοίγματος της γαλαρίας».

Και προσθέτει: «(...) η δεύτερη ειδικότητα στην σειρά των ατυχημάτων ήταν οι μηναδόροι, οι οποίοι ετοίμαζαν και έβαζαν τα φουρνέλα όπου οι εργάτες συναντούσαν συμπαγή πετρώματα στο άνοιγμα της γαλαρίας και με τον γκαζμά ήταν αδύνατη η διάνοιξη (...) Πολλές φορές και για πολλούς λόγους (φθορά ή βρεμένο φυτίλι, χαλασμένη πυρίτης) κάποιο από τα πολλά φουρνέλα καθυστέρουσε να εκραγεί και 15 λεπτά μετά από τη γενική έκρηξη. Πλησιάζοντας οι μηναδόροι να ελέγξουν τα αποτελέσματα της έκρηξης απρόσμενα μία καθυστερημένη έκρηξη φουρνέλου τους έκοβε και το νήμα της ζωής τους».

Στο σημείο αυτό παραθέτουμε **αποκαλυπτικά αποσπάσματα της φρίκης των μεταλλείων** από τον εθνικό τύπο της εποχής:

α) «Με την λήξιν του έτους ενόμισα οτι ήθελε παύσει πλέον και η εκατόμβη των μεταλλευτικών δυστυχημάτων· εντούτοις ευρίσκομαι σήμερον εις την ανάγκην να αναγγείλω υμίν οτι, δυστυχώς συνέβησαν χθές και σήμερον τα εξής δυστυχήματα. Εν Καμαρίζη μεν και εντός του περιωνύμου καταστάντος φρέατος «Σερπιέρη» χθες προ μεσημβρίας και εκ συγκρούσεως των φορτηγών βαγονίων, έθραυσε τον πόδα του ο Δημ. Γκιόκας ή Μαργαρίτης, απόψε δεν την νύκτα εκ καταπτώσεως όγκων χωμάτων κατεπλακώθη ο Παναγιώτης Δούκας επικινδύνως, ίσως εξέπνευσεν ήδη, και δύο άλλοι ετραυματίσθησαν όχι σοβαρώς. Σήμερον εις τα καμίνους της Ελληνικής Εταιρείας εκάη εργάτης τις τους πόδας. Και περί μεν της εν των φρέατι Σερπιέρη καταπτώσεως

μανθάνομεν ότι αιτία είνε η έλλειψις επιβλέψεως των οικείων μηχανικών, ως προς δε τα άλλα δυστυχήματα θέλομεν εξακριβώσει τους αιτίους. **Το αληθές είναι οτι αι εργασίαι των μεταλλευτικών εταιριών κατήντησαν μακελλειό και η ζωή του εργάτου κρέματα από τριχός»**¹²⁴

β)«Εις το πλυντήριο, το κολοσσαίον της ελληνικής εταιρίας γίνεται η εξής εργασία. Επί της κορυφής του λόφου είνε η αρχή του φοβερού κολοσσαίου εργοστασίου. Εκείθεν [επ]ερχόμενη η αμαξοστοιχία με το μέταλλευμα σταματά. Ανοίγονται τα πλάγια των φορτηγών βαγονίων και χύνεται εις έν χάος το μέταλλευμα (...) από εκεί τροφοδοτείται το πλυντήριο (...) εκεί κάτω, εις τον πυθμένα του τάφου αυτού, του χάους του αληθούς, εις το σημείον που η νώρια αρπάζει τρίζουσα το μέταλλευμα ευρίσκεται διαρκώς εις εργάτης. Πάντοτε είνε σκότος εις το χάος εκείνο και έχει πάντοτε νύκτα και ημέραν, αναμένο το λυχνάρι του δια να βλέπη, βοηθεί την νώριαν διά να παραλάβη το μέταλλευμα (...) αν καμμιά φορά την νύκτα, τα μεσάνυκτα, τα ξημερώματα νυστάξη ο φτωχός εργάτης, η νώρια με το αυτό μονότονον τρίξιμο γεμίζει ένα από τους κολοσσαίους κουβάδες της με το κεφάλι του δυστυχούς, ενώ το σώμα του ασπαίρει κάτω εις το χώμα»¹²⁵

γ) «(...) ογκώδεις, τεράστιαι και παχύταται σιαγόνες, σιδηραί, αι οποίαι αδιακόπως παραλαμβάνουν το μέταλλευμα-τους λίθους δηλ.- τους τρίβουν με δαιμωνιώδη κρότον (...) και τας απορρίπτουν κάτωθεν εις μικρότερα θρύμματα(...). Εις αυτάς τας σιδηράς σιαγόνας πολλάκις ενσφηνούνται, διαφεύγουσα, πέτρα τις και τρίζει μάτην το μηχάνημα (...) ο εργάτης πρέπει να παραγγείλη να διακοπή η εργασία του πλυντηρίου δια να καθαρίση. Όσω να γίνη όμως αυτό ο εργάτης μπορεί να ταφή υπό τας ριπτομένας παρά της τροφοδότης μηχανής πέτρας. Ζητεί λοιπόν ενώ δεν διεκόπη η εργασία του μηχανήματος, θέτων τας χείρας του εντός της σιαγόνος, να εξαγάγη το εμποδίζον την κανονικήν

---

¹²⁴ Ανώνυμος, «Δυστυχήματα», ΣΚΡΙΠ(31-12-1895).

¹²⁵ Δς, «Τα θύματα της εργασίας – Ο κόσμος του Λαυρίου – Δεσπότη και Ανδράποδα», Ακρόπολις (22.04.1896), σ.3

λειτουργίαν. *Αν τυχαίως φύγη το εμπόδιον και αι σιαγόνες αρχίσουν να μασσούν, τότε όχι το εντός υπάρχον μόνον χέρι, αλλά ολόκληρον τον εργάτην καταπίνουσιν. Μεταβάλλονται εις κρεωκοπικάς μηχανάς και αποδίδουν κάτωθεν κείμαδες ανθρωπίνους!!!* Εις εργάτης είχε την ευθυκρισίαν να τραβήξη το χέρι του από τα συλλαβόντα αυτό σιδηρά και φοβερά σιαγόνια, σώζων ούτω το σώμα του. Από την δεξιάν του όμως δεν έμεινεν ή το μεταβράχιον. Ο καρπός, το μετακάρπιον και οι δάκτυλοι εξήλθον κάτωθεν της μηχανής με τα τρίμματα των ογκολίθων!»¹²⁶.

Τα πράγματα δυστυχώς δεν καλυτερεύουν με την πάροδο του χρόνου. Μόνο μετά το 1914 οι τραυματισμοί αρχίζουν να παίρνουν φθίνουσα πορεία, καθώς οι εργαζόμενοι φαίνονται πιο εξοικειωμένοι με την φύση της δουλειάς. Σύγχρονες προφορικές μαρτυρίες συνταξιούχων σήμερα εργαζομένων της Γαλλικής Εταιρίας αναφέρουν όσα είχαν ακούσει από τους γονείς και συναδέλφους τους για τις δύσκολες εργασιακές συνθήκες του 19^{ου} αιώνα.

Συγκεκριμένα, ο Θ.Πιερράκος¹²⁷ μαρτυρεί ότι «τα ατυχήματα επί Γαλλικής ήταν πολλά, οι συνθήκες εργασίας σκληρές και οι άνθρωποι που δουλεύανε στις γαλαρίες υποφέρανε. Οι γαλαρίες δεν είχαν εξαερισμό, είχαν μεγάλο βάθος και ας μην ξεχνάμε ότι τις ανοίγανε με δυναμίτη. Επίσης το αρσενικό ήταν πολύ επιβλαβές. Καπναέρια όπως θείο, αρσενικό, μόλυβδο επιδρούσαν στο σύστημα της εισπνοής. Είχαμε και τα ατυχήματα της φωτιάς, δηλαδή όταν δούλευε ο φούρνος και πεταγότανε καυτή σκουριά τραβάγαμε του Χριστού τα Πάθη όταν δεν δούλευε καλά ο φούρνος, επίσης ατυχήματα είχαμε και στην φλοτασιόν¹²⁸».

¹²⁶ Δς, «Τα θύματα της εργασίας – Ο κόσμος του Λαυρίου – Δεσπότης και Ανδράποδα», *Ακρόπολις* (22.04.1896), σ.3

¹²⁷ Μαρκουλή Αθανασία, Σενή Όλγα, «Προφορικές Μαρτυρίες», *Σύγχρονα Θέματα* 58-59 (1-6/1996), σ.131-137.

¹²⁸ Στο τέλος της δεκαετίας του 1920 η εταιρία για να αντιμετωπίσει την κρίση από την συνεχιζόμενη πτώση των τιμών του μολύβδου και την σταδιακή εξάντληση των κοιτασμάτων που εκμεταλλευόταν εφαρμόζεται η μέθοδος της επίπλευσης (flotation), η οποία επιτρέπει τον καλύτερο διαχωρισμό των θειούχων μεταλλευμάτων, ενώ μειώνονται εξαιρετικά οι απώλειες

Έρευνα¹²⁹ των εργατικών ατυχημάτων στους χώρους της Γαλλικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου αποκαλύπτει ενδιαφέροντα στοιχεία για το ευαίσθητο αυτό ζήτημα. «Οι απόψεις δίστανται για το θέμα της μεταχείρισης των εργαζομένων από την Διεύθυνση της Εταιρείας σε περίπτωση ατυχήματος σε χώρους εργασίας. Στην κοινότητα των επιστημόνων επικρατεί η άποψη ότι η ΓΕΜΛ έδειχνε πλήρη αδιαφορία ή τουλάχιστον έλασσον ενδιαφέρον για τους τραυματίες εργαζομένους και τις οικογένειές τους. Αναφέρεται ακόμη ότι **φρόντιζε επιμελώς να κρύβει τα ατυχήματα ή δυστυχήματα και ότι απέκρυπτε ακόμη και τα ονόματα των θυμάτων**. Η πρώτη αναφορά σε εργατικά ατυχήματα στα βιβλία της ΓΕΜΛ εντοπίζεται σε έγγραφο του 1881. Εκεί καταχωρείται ο τραυματισμός δύο Ιταλών εργατών και ο θάνατός τους. Συγκεκριμένα επρόκειτο για τον εργάτη Brille Antonio, ο οποίος υπέκυψε στα τραύματά του, τα οποία προκλήθηκαν όταν αυτός δούλεψε στο φρέαρ Σερπιέρη.

Τα ατυχήματα συνέβαιναν κυρίως στους μεταλλωρύχους, λιγότερα σε εργοδηγούς και ακόμη λιγότερα σε εργολάβους. Σε αυτό το σημείο πρέπει να αναφερθεί, ότι δεν εντοπίστηκε σε έγγραφα της Γ.Ε.Μ.Λ ούτε ένα ατύχημα που να αφορά γυναίκα, αντιθέτως γίνεται αναφορά, έστω και μικρή, σε ατυχήματα παιδιών. Συγκεκριμένα εντοπίστηκαν έξι

¹²⁹Μαρκουλή Αθανασία, *Η δημιουργία και εξέλιξη της ΓΕΜΛ σηματοδοτεί νέες εξελίξεις στον οικονομικό και βιομηχανικό τομέα της Ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή, ΕΜΠ, Αθήνα 2008: Πίνακας Αριθμός Ατυχημάτων που προκλήθηκαν στους χώρους εργασίας της Γ.Ε.Μ.Λ για τα έτη 1892-1914.

ΕΤΗ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΑΤΥΧΗΜΑΤΩΝ
1892	52
1893	32
1894	17
1895	23
1898	22
1899	11
1906	16
1907	26
1908	9
1909	15
1910	14
1911	11
1912	18
1913	13
1914	8

αναφορές σε παιδιά που τραυματίστηκαν, οι οποίες όμως διαφέρουν από τις υπόλοιπες στο ότι δεν είναι καθόλου λεπτομερείς. Αντιθέτως είναι λιτές και επιγραμματικές. Δεν υπάρχει κανένα στοιχείο και καμιά πληροφορία για το πρόσωπο και τις συνθήκες του ατυχήματος. Η μόνη περίπτωση που συμβαίνει το αντίθετο είναι στην περίπτωση ενός παιδιού που τραυματίστηκε στις 24 Μαΐου 1910 στην Σούρεζα. Σε αυτήν την περίπτωση αναφέρονται και οι συνθήκες τραυματισμού. Το παιδί ήθελε να γεμίσει πολύ και γρήγορα το καλάθι του κι έτσι ανέβηκε στο τρένο που ήταν γεμάτο καλαμίνια για να πάρει από εκεί ένα κομμάτι μεταλλεύματος. Εκείνη όμως τη στιγμή ξεκίνησε το τρένο και παρέσυρε το παιδί που έσπασε το πόδι του.»

2.2. Τα χαμηλά μεροκάματα

Ως προς τα ημερομίσθια και τα ωράρια γνωρίζουμε, ότι τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα η εργασία είναι 12ωρη χωρίς αργίες, Κυριακές ή ημέρες ανάπαυσης με πολύ μικρά ημερομίσθια. Από τον εθνικό τύπο μαθαίνουμε ότι η αμοιβή για κάποιον που δουλεύει ως «γεμιστής» στα Καμίνια της Ελληνικής Εταιρίας τον Ιανουάριο του 1897 η εργασία είναι 12ωρη και η αμοιβή 3,5 δρχ την ημέρα¹³⁰. Την ίδια περίοδο οι καμινευτές πληρώνονται 2,75 έως 2,90 δρχ. το 12ωρο και δηλώνουν ότι ο μισθός δεν τους φτάνει και τρώνε καθημερινά ψωμοτύρι, γιατί αλλιώς δεν τα βγάζουν πέρα.

Επίσης ο Ι. Τριανταφύλλου θυμάται ότι μετά το 1904, και όταν το ψωμί είχε 0,25 λεπτά η οκά τα μεροκάματα είχαν ως εξής: «οι μπουσκαδόροι έπερναν **4,50 δρχ** το 8ωρο, οι μηναδόροι **3,50 δρχ.**, οι υπόλοιπες ειδικότητες εκτός των μπαζαδόρων έπαιρναν **2,60 δρχ.** και τελευταίοι στην αμοιβή ήταν οι μπαζαδόροι με **2 δρχ.** την ημέρα. Τα μικρά παιδιά

¹³⁰Σακ. Ν., «Η Ακρόπολις εις το Λαύριον-Τα βάσανα του εργατικού κόσμου», *Ακρόπολις* (20.01.1897): Ακολουθεί διάλογος: - «Και τί ημερομίσθιο παίρνετε. – Ημείς επάνω παίρνουμε τρεισήμισι δραχμαίς και δουλεύομεν δώδεκα ώραις. Ο θεός το ξεύρει πως τα βγαίνουμε πέρα. Εγώ μάλιστα είμαι και οικογενειάρχης. Έχω γυναίκα και τέσσαρα μικρά.(...) –Πληρώνεσθε τακτικά; - Από τότε που γίνηκε ο κ. Νέγρης διευθυντής πληρονόμεθα τακτικά κάθε μήνα, αλλά στα χέρια μας δεν μένει τίποτε από λεπτά. Όλον τον μισθόν μας τον παίρνουν οι μπακάληδες που μας πιστώνουν...»

όσα δούλευαν στις γαλαρίες έπαιρναν **1,20 δρχ.** και εκείνα που δούλευαν έξω στο διαλογητήριο του μεταλλείου 0,90 λεπτά¹³¹.

Τρεις δεκαετίες αργότερα τα ημερομίσθια είναι ακόμη χαμηλά: «Δουλεύοντας ένα ολόκληρο οχτάωρο τη μέρα είναι υποχρεωμένοι λόγω του γλίσχρου μεροκάματου που παίρνουν να δουλεύουν υπερωρίες που ανεβάζουν έτσι τις ώρες της δουλειάς σε 12 και να φτάσουν το μάξιμουμ μεροκάματό τους στις 60 δραχμές. Η δουλειά βαρειά, είτε κάτω από τη γή, μέσα στα Μεταλλεία είτε διεξάγεται είτε μέσα στο Εργοστάσιο τους μεταβάλλει κυριολεκτικά σε πτώματα που δεν μπορούν να σύρουν τα πόδια τους όταν το βράδυ σχολάσουν»¹³².

Πάντως, φαίνεται δύσκολο να εντοπιστούν επίσημοι πίνακες με τα ημερομίσθια πριν από τους βαλκανικούς πολέμους. Σύμφωνα με πίνακα του Α. Κορδέλλα¹³³ το 1877 τα ημερομίσθια είχαν ως εξής:

Επαγγελματική Κατηγορία	Ημερομίσθιο σε γαλλικά φράγκα
Παιδιά	0,80-1,40
Γυναίκες	0,80-2,00
Γυναίκες στην διαλογή	2,00-3,00
Ορύκτες	3,00-3,50
Εργάτες	2,00-2,50
Χύται	3,60-4,00
Βοηθοί χυτών	2,50-3,80
Αρχιεργάται	3,00-5,00

¹³¹Τριανταφύλλου Ι., *Μπερτσέκ. Η δεύτερη Κουκουβίστα*, Καλοσκοπή 1980 (ανέκδοτο), σ.38.

¹³²Πετράνος Ορφ., «Η πάλη κατά του ξένου κεφαλαίου. Με τους ηρωικούς απεργούς στο Λαύριο», *Ριζοσπάστης* (25.02.1929).

¹³³Κορδέλλας Α., *Η Ελλάς εξεταζομένη γεωλογικώς και ορυκτολογικώς*, Αθήνα 1878, σ.86.

Σύμφωνα με πίνακα του Ν.Σαλίβερου¹³⁴ τα ημερομίσθια την περίοδο 1914-1920 είχαν ως εξής:

Ιδιότης Εργάτου	Ώραι εργάσιμοι 8 – 10		
	1914-1915 Δραχ.	1917 Δραχ.	1918-1920 Δραχ.
Μεταλλεία Λαυρίου			
Εργάται	3.00-4.00	4.00-5.00	6-8
Τεχνίται μηχανικοί	5.50	6.00	9.00-16.00
Μιναδόροι	3.75	4.00	12.00
Μπαζαδόροι	3.00	3.50	9.00
Μποσικαδόροι	3.50	4.50	8

2.3. Γυναίκες εργάτριες και ανήλικοι εργάτες

Όσον αφορά στην εργασία των γυναικών και των παιδιών των μεταλλείων, αυτή θεωρούνταν κατώτερη εκείνης των ανδρών. Επειδή ήταν ανειδίκευτοι, πληρώνονταν πολύ χαμηλό μεροκάματο, παρόλο που δούλευαν συχνά κάτω από τις ίδιες και χειρότερες ακόμη συνθήκες εργασίας από τους άντρες. Αναφέρουμε ότι στις αρχές του 20^{ου} αιώνα εργάζονταν περίπου 300-500 γυναίκες σε ελληνικά μεταλλεία από τους 10.000-11.000 εργάτες¹³⁵.

Στην Ελλάδα, μόλις το 1910 – δηλαδή 45 έτη μετά την επαναλειτουργία των μεταλλείων στο Λαύριο - με τον νόμο ΓΦΚΔ'(3524)/13.01.1910 «περί μεταλλείων» απαγορεύτηκε η νυκτερινή απασχόληση «των κορασίων και γυναικών εν γένει» στα μεταλλεία και στην

¹³⁴Σαλίβερος Α.Ν., *Συγκριτικός Πίναξ εργατικών ημερομισθίων και μισθών των ετών 1914-1920 Αθηνών-Πειραιώς*, ΥΠΕΘΟ/Επιθεώρησης Εργασίας, Εθνικό Τυπογραφείο, Εν Αθήναις 1920.

¹³⁵Papastefanaki Leda, «Division of labour, technology and gender in Greece. The cases of cotton and mining industry, 1870-1940», Draft paper presented at 7th European Historical Economics Society Conference, Lund University 2007,σ.19.

μεταλλουργία και τα παιδιά κάτω από 12 ετών να απασχολούνται σε λιγότερο επαχθείς εργασίες! Επίσης, όπως ήδη προαναφέραμε πολλοί πρόσφυγες εργάστηκαν στην Γαλλική Εταιρεία και την «Ελληνική Εταιρεία των Μεταλλουργείων Λαυρίου» με χαμηλό ημερομίσθιο.

«Οι καιροί ήταν πολύ δύσκολοι. Μερικές γυναίκες εργάστηκαν με το χαμηλότερο ημερομίσθιο των 18-20 δραχ. στις «μπούκες» των μεταλλείων και στην διαλογή. Τα παιδιά βρήκαν δουλειά στα καμίνια των τούβλων, στην παραλία του Θορικού για 12 δραχ. την ημέρα τα αγόρια, 5-6 δραχ. τα κορίτσια. Αν και το ωράριο εργασίας ήταν βαρύτατο (ανατολή-δύση ηλίου), δεν δίσταζαν για να κερδίσουν ένα μικρό ποσό επιπλέον, συγκεκριμένα 10 δραχ. τις Κυριακές να σηκώνουν «τούβλα» και να κάνουν “ντουλάπια”¹³⁶.

Δεν ήταν μόνο το χαμηλό ημερομίσθιο που βασάνιζε την ζωή των εργατριών, αλλά και **οι παρενοχλήσεις** που υφίσταντο από τους προϊσταμένους τους, ίσως ακόμη και από τον ίδιο τον Σερπιέρη. Ο Δ.Μώρογλου –σήμερα συνταξιούχος της ΓΕΜΛ- μιλά για τον σκληρό χαρακτήρα του Σερπιέρη¹³⁷: « Για μένα ο Σερπιέρη είναι ένας σκληρός δυνάστης. Στο συμπέρασμα αυτό κατέληξα όταν μπήκα στον συνδικαλισμό και διάβασα αυτό το αρχείο των φουκαράδων εργαζομένων στις γαλαρίες που τον παρακαλούσαν για βελτίωση συνθηκών εργασίας, γιατί ο μέσος όρος ζωής για τους άνδρες ήταν τα 30 χρόνια και για τις γυναίκες τα 35 χρόνια. *Πολλές φορές έφτανε στο σημείο για να τους δώσει ένα κουτί σπίρτα τους κατέβαζε στις μπούκιες και τους ζητάγε τις γυναίκες τους και τις κόρες τους...*»!

Σεξουαλική παρενόχληση αναφέρει και η εφημερίδα Ριζοσπάστης σε άρθρο της 25.02.1929: «(...) Και σαν επισφράγισμα όλων αυτών μερικοί χτηνάνθρωποι επιστάτες όπως ο Μάν.Θεοχάρης, Χαρ.Δούκας (πατέρας του απεργοσπάστη Φ.Δούκα), Ηλίας Ρεκόττι (ιταλός) κλπ. *ρίχνονται στις γυναίκες και τις εκβιάζουν πολλές φορές να*

¹³⁶Μπαμπούνης Χάρης, «Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Λαυρεωτική», στα *Πρακτικά Β'Επιστημονικής συνάντησης Ν.Α. Αττικής*, Καλύβια Αττικής (25-28/10/1985), Καλύβια 1986,σ.295-307(299-300).

¹³⁷Μαρκουλή Αθανασία, *Η δημιουργία και εξέλιξη της ΓΕΜΛ σηματοδοτεί νέες εξελίξεις στον οικονομικό και βιομηχανικό τομέα της Ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή, ΕΜΠ, Αθήνα 2008.

υποκύπτουν επωφελούμενοι της δυστυχίας των, με τον φόβο του διωξήματος κλπ. Και οι γυναίκες αυτές είναι ως επί το πλείστον χήρες και κορίτσια ορφανά που για λόγους ευνόητους δεν τις αναφέρουμε ονομαστικά».

2.4. Οι εγκληματικές ευθύνες των μεταλλευτικών εταιριών και ο ρόλος των Επιθεωρητών Εργασίας

Ο αντίκτυπος των ατυχημάτων στα μεταλλεία Λαυρίου ήταν εξαιρετικά άσχημος και στην αίθουσα της Βουλής των Ελλήνων. **Την 16.02.1893 ο βουλευτής Αττικής και Βοιωτίας κος Α. Ζυγομάλας¹³⁸ αγανακτεί για τον μεγάλο αριθμό ατυχημάτων στα ελληνικά μεταλλεία και ζητεί να εφαρμοστεί ο νόμος.** Απόσπασμα του λόγου του στη Βουλή δίνει στοιχεία και εικονίζει τα όσα περιγράψαμε πιο πάνω για το άσχημο τοπίο της εργασίας στα μεταλλεία του Λαυρίου το 19^ο αιώνα.

«Κύριοι από μηνών εσκέφθην ίνα προκαλέσω την προσοχήν του κ.επί των Εσωτερικών Υπουργού και του κ. επί των Οικονομικών επί θέματος σοβαροτάτου, αλλά δεν είχον τα πληροφορίας εκείνας, των οποίων είχον απόλυτον ανάγκην, όπως πείσω και αυτούς και την Βουλήν, ότι είναι επείγουσαν ανάγκη να ληφθή νομοθετικόν μέτρον και εκτελεσθή υπάρχον νομοθέτημα, το οποίον ατυχώς δεν εκτελείται. Πρόκειται περι των εργατών των εργαζομένων εις τα διάφορα μεταλλεία και ορυχεία εν Ελλάδι. Καθ' εκάστην αναγινώσκετε εις τα εφημερίδας διάφορα δυστυχήματα συμβαίνονται εκεί, διότι ατυχώς των δυστυχών αυτών ανθρώπων η ζωή είναι πάντοτε εκτεθειμένη εις μεγάλους κίνδυνους και καθ' εκάστην αφαιρείται αυτή εκ τυχαίων συμβάντων πολλάκις μεν εξ αμελείας αυτών, πολλάκις μεν και εξ ασυγγνώστου αμελείας ή γλισχρότητος των εφορευόντων τα έργα (...)

---

¹³⁸ Α.Ζυγομάλας: Υπήρξε νομικός, βουλευτής Αττικής και Βοιωτίας και Υπουργός Παιδείας επί κυβερνήσεως Θ. Δηλιγιάννη. Με δική του παρέμβαση και οικονομική αρωγή εξασφάλισε κτήματα του Ανδρέα Συγγρού προς όφελος των αγροτών της Αττικής

...Κατώρθωσα να έχω κατάλογον λίαν σημαντικών, εκ του οποίου θέλετε βεβαίως πάντες ριγησει, όταν μάθητε, ότι εντός ενός ετους εφονεύθησαν εν μια και μόνη εταιρία 12 άνθρωποι. Το επόμενο έτος εις την αυτήν εταιρίαν είκοσιν ανθρώπινα όντα επαθον. Βλέπετε, το κακόν αυξάνει οσημεραι. Έχω ονομαστικόν κατάλογον (...) και άν τις θεωρεί τον αριθμόν των θυσιασθεισών ανθρωπίνων υπάρξεων υπερβολικόν, είμαι πρόθυμος να αναγνώσω τα ονόματα πάντων. Αληθές μαρτυρολόγιον! Από τις εφημερίδες δε έχω κρατήσει σημειώσεις πολλάς συνεχίζων, ούτως ειπείν, τον κατάλογον τούτον(αναγιγνώσκει): «(...)Δεύτερον. Εν Λαυρίω η αυτή εφημερίς αναφέρει, ότι ο εργάτης Ιωάννης Σκαρλάτος ή Καπόνης, ωλίσθησεν, ως βεβαιοί έκθεσις επίσημος, κατέπεσεν εντός φρέατος, εξεπυρσοκρότει φουρνέλλον υπ'αυτού ετοιμασθέν, και ούτω το σώμα του ατυχούς εργάτου μετεβλήθη εις μύρια τεμάχια!!! (συγκίνησις) Τρίτον. Εν Λαυρίω γράφει η «Νέα Εφημερίς» καταπεσών έκ τινος βαγονίου ο εργάτης Δ.Κωταγάς, ετραυματίσθη βαρέως. Ωσαύτως οι εργάται Επαμεινώνδας Χριστοδούλου και Ιωάννης Αρής, εργαζόμενοι εν τοις αυτόθι μεταλλουργείοις, ετραυματίσθησαν σοβαρώτατα, καταπεσόντος μεγάλου όγκου χώματος επ' αυτών.

Πρό τινων ημερων οι «Καιροί» ανέφερον σπαραξικάρδιον ατύχημα εργάτου μεταλλευτού. Η εφημερίς του Λαυρίου «Σούνιον» ανέγραψεν έτερα δύο δυστυχήματα, και προχθές ακόμη η «Ακρόπολις» περιέγραφεν έτερον λυπηρόν γεγονός, ου θύμα ήτο πάλιν εργάτης μεταλλείου! (...)Έχω πληροφορίες, ότι εις μιαν περίστασιν ο μηχανικός της εταιρίας ή ο επιστάτης διέταξεν εργάτην τινα να εργασθή εις ωρισμένον μέρος. Ο *εργάτης τω υπέδειξεν, ότι είναι αδύνατον να εργασθή εκεί, διότι επεκρέματο μέγας όγκος και υπήρχε κίνδυνος να καταπέση. Ο μηχανικός τον ηνάγκασε να εργασθή εκεί*, και με το πρώτον κτύπημα της σκαπάνης ο όγκος κατέπεσε και ο εργάτης κατεπλακώθη, φονευθείς αυτοστιγμεί!

Προ ολίγων μηνών ή ημερών εις εργάτης εισήλθε εις τον κάλαθον, ίνα ανέλθη εκ του υπογείου, ανεσύρθη, αλλά μετ' ολίγα λεπτά κόπτεται το σχοινίον, πίπτει εντός και

θρυμματίζεται! (...) ότε επέμφθη τις υπό της αρχής, ίνα εξετάση, τω επεδείχθη το σχοινίον το οποίον ήτο στερεώς εκ σύρματος κατασκευασμένον, αλλά δεν τω υπεδείχθη το μέρος, όπου εκόπη το σχοινίον, και όπερ ήτο εφθαρμένον, φαγωμένον (...) πολλοί άνθρωποι φονεύονται και περισσότεροι τραυματίζονται, καθιστάμενοι ανίκανοι δι' εργασίαν προσκαίρως, ή ως επί το πλείστον ισοβίως, ένεκα ελλείψεως επιβλέψεως κυρίως»...¹³⁹

Την ευθύνη των εταιρειών για ανεπαρκή επιτήρηση και ελλειπή προφυλακτικά μέτρα παραδέχεται κατόπιν στην ίδια συζήτηση και ο βουλευτής κος Παπαμιχαλόπουλος αλλά χωρίς να την θεωρεί ως μόνη αιτία των δυστυχημάτων: «Πολλά δυστυχήματα συμβαίνουν πράγματι, διότι αι εταιρίαι δεν λαμβάνουσιν αυστηρά μέτρα, ίνα προφυλάττωσι την ζωήν των εργατών·πολλάκις όμως (...) έπαθόν τινες εξ ιδίας απροσεξίας, διότι οι κίνδυνοι έγκεινται εν τη φύσει της εργασίας ταύτης».

Την ανεπαρκή επιτήρηση από μηχανικούς ή πιο έμπειρους επιστάτες αναφέρουν και οι εφημερίδες ως βασική αιτία των δυστυχημάτων:

«Διατί μόνον η πρώτη βάρδια εις τα μαύρα εκείνα υπόγεια των μεταλλείων να εξελέγχηται και εποπτεύηται από επιστήμονα μηχανικόν, τας άλλας δε ώρας του ημερονυκτίου να αφίνωνται αι εργασίαι εις τας χείρας *αστοιχειώτου επιστάτου*; Διατί να μη υπάρχουν εργοδηγοί μηχανικοί της νυκτός, οι οποίοι να κατέρχωνται και την νύκτα εις τα υπόγεια της Καμαρίζης, να χάνουν και αυτοί τον ύπνον των, όπως οι νύκτιοι εργάται; Και να αρπάζουν από το γιακά τον ασυνείδητον εκείνον εργολάβον ή τον ριψοκίνδυνον εργάτην, ο οποίος βάζει – αν βάζη- την κεφαλήν του υπό την λαιμητόμον του ετοίμου να καταπέση βράχου; Διατί και αυτά δεν απετέλεσαν αντικείμενον των μεριμνών και των κόπων της εταιρίας;»¹⁴⁰.

¹³⁹ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, περίοδος ΙΓ' σύνοδος Β', προεδρία Β. Βουδούρη, εν Αθήναις 1893 (16/02/1893).

¹⁴⁰ Δς, «Τα θύματα της εργασίας – Ο κόσμος του Λαυρίου – Δεσπότη και Ανδράποδα», *Ακρόπολις* (22.04.1896), σ.3

Το θέμα της *εγκληματικής ανευθυνότητας* των εταιριών να μην διαθέτουν επαρκή αριθμό καταρτισμένου και έμπειρου, ειδικού προσωπικού αλλά και των ίδιων των μηχανικών και των εργολάβων να επιβλέπουν σωστά τους εργάτες και τους χώρους της υπόγειας κυρίως εργασίας προκύπτει συχνά – αν και όχι ξεκάθαρα - στις *εκθέσεις των επιθεωρητών των μεταλλείων*. Στην έκθεση του ο Ούγγρος μεταλλευτικός σύμβουλος Θ. Ούφνερ¹⁴¹ σχετικά με τις **αιτίες των δυστυχημάτων** στα μεταλλεία της Γαλλικής Εταιρείας για το έτος 1892 αναφέρει:

α) ότι στα 100 δυστυχήματα τα 83 αφορούν Έλληνες και τα 17 Ιταλούς εργάτες ενώ η σύνθεση ξένων και Ελλήνων εργατών είναι περίπου ανάλογη,

β) ότι η Εταιρεία (η οποία σημειωτέον λειτουργεί ήδη 30 χρόνια) δεν έχει καταφέρει να διαμορφώσει μια γενιά μεταλλευτών,

γ) ότι οι μηχανικοί και τα όργανα της επιθεώρησης δεν αντιλαμβάνονται επαρκώς το σπουδαίο καθήκον τους *παραμελώντας την επίβλεψη των εργατών*.

Προτείνει λοιπόν η Διεύθυνση της εταιρείας να απολύει τους μηχανικούς, εργολάβους και επιστάτες που δεν συμφωνούν με τα προφυλακτικά μέτρα που συστήνει ο ίδιος και **παρακαλεί για φιλανθρωπικούς λόγους τον περιορισμό της νυκτερινής εργασίας – στην διάρκεια της οποίας συμβαίνουν και τα περισσότερα δυστυχήματα – μόνο στα έργα της διάνοιξης, όπως ακριβώς συμβαίνει και στα μεταλλεία της Ευρώπης**.

Επίσης, η Έκθεση που συντάσσει τον Σεπτέμβριο του 1893 ο γραμματέας του Τμήματος Μεταλλείων του Υπουργείου Οικονομικών Σωκράτης Α. Παπαβασιλείου¹⁴²

---

¹⁴¹Ούφνερ Θ., *Εκθέσεις επί των σμυριδωρυχείων Νάξου, των εν Μήλω ορυχείων μυλοπετρών και γύψων και των αιτίων των εν τοις μεταλλείοις Λαυρίου συμβαινόντων δυστυχημάτων*, Υπουργείον Οικονομικών-Τμήμα Μεταλλείων και Μονοπωλίων, Εκ του Εθνικού τυπογραφείου, Εν Αθήναις 1893.

¹⁴²Παπαβασιλείου Σ., *Έκθεσις περί της επιθεωρήσεως των εν Λαυρείω Μεταλλείων, ιδία δε περί των αιτίων των παρά τη Γαλλική Εταιρεία των μεταλλείων Λαυρίου συμβαινόντων εις τους εργάτας δυστυχημάτων και της κατά το εφικτόν προλήψεως αυτών*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Εν Αθήναις 1893.

καταλήγει στο ότι εκτός από την απειρία και το «παράτολμον και ριψοκίνδυνον του Ελλήνος εργάτου χαρακτήρος», *ευθύνη έχουν τα κατώτερα όργανα της επιθεώρησης και ιδίως οι εργολάβοι, οι οποίοι παραμελούν εντελώς την επίβλεψη των εργατών και για τους οποίους προτείνει να λογοδοτούν απευθείας στον εισαγγελέα για δυστυχήματα που συμβαίνουν στον χώρο δικαιοδοσίας τους.*

Βέβαια, σε κανένα σημείο της έκθεσης δεν αναφέρεται ξεκάθαρα η ευθύνη των εταιρειών, παρά το γεγονός της έλλειψης επαρκούς προσωπικού εποπτείας των εργατών, καθώς στα μεταλλεία της Καμάριζας εργάζονται μόνο ένας αρχιμηχανικός, 2 μηχανικοί, 5 αρχιωρύκτες και 4 επιστάτες για 1.760 εργάτες! ¹⁴³

¹⁴³ Το ίδιο: Ακολουθεί απόσπασμα του στατιστικού πίνακα με τα 50 ατυχήματα που συνέβησαν το 1892 και τους πρώτους 8 μήνες του 1893 στα μεταλλεία της Γαλλικής Εταιρίας από την έκθεση προς τον πρωθυπουργό στις 18/9/1893.

Αύξ. Αριθ.	Χρονολογία	Ονοματεπώνυμον	Φύσις του δυστυχήματος	Περιστάσεις υφ'ας συνέβη το δυστύχημα
1.	6 Ιαν.	Delphol Pietro, χειρώναξ, ετών 15	Θάνατος	Πολλών τεμαχίων καταπεσόντων έκτινος στύλου εκ μεταλλεύματος...επήνεγκεν αυτώ μετά 20 λεπτά της ώρας του θανάτου.
2.	13 Ιαν.	Νίκος Δήμος, μεταλλευτής, ετών 25	Θάνατος	Μετά την έκρηξιν φουρνέλλου...ο σχιστόλιθος κατέπεσεν και επήνεγκε το δυστύχημα.
3.	16 Ιαν.	Θεόδωρος Παναγιωτάκης και Γ. Κρητικός, χειρώνακτες	Θάνατος	Κατά την έκρηξιν δυναμίτιδος αποσπασθέν τεμάχιον λίθου έπεσεν...επί...των εργατών, οίτινες ενησχολούντο να φορτώσωσιν βαγόνιον τι...εθραύσθη κεφαλήν αυτών.
4.	27 Φεβρ.	Andrioli Batista, μεταλλευτής, ετών 35	Σοβαρά τραύματα του βραχίονος και του προσώπου.	Αποπειραθέντος...φουρνέλλον εξερράγη...
5.	4 Μαρτ.	Χρήστος Ζέμπης, ετών 20 και Ιωάν. Παρασκευάς, ετών 27 μεταλλευταί	Εντελής ακρωτηριασμός της κεφαλής	Το δυστύχημα προήλθεν εξ εκρήξεως αποτυχόντος ίσως φουρνέλλου, όπερ απησχολούντο να εκγομώσωσιν οι παθόντες.

Δυστυχώς, ούτε αργότερα καλυτερεύουν τα πράγματα. Συνεχίζονται τα πολλά δυστυχήματα και σε γνωμοδότηση επιτροπής του 1901 προς τον Υπουργό Εσωτερικών

6.	9 Απρ.	Mondani Baptiste Nicolas,θερμαστής	Σοβαρός τραυματισμός	Κατελθών ο παθών εκ της ατμομηχανής...ο κύλινδρος αυτής συνέθλιψε τον παθόντα κατά τινος παρακειμένου σωρού μεταλλεύματος.
6.	14 Απρ.	Andrioli Giovanni, μεταλλευτής	Σοβαρός τραυματισμός	Πτώσις κοφινίου πλήρους μεταλλεύματος επί του παθόντος.
7.	17 Μαΐου	Εμμ. Β. Λιακούτας, μεταλλευτής	Θάνατος	Πτώσις, ογκολίθου...ο παθών κατέπεσεν και συνεθλίβη η κοιλία αυτού.
8.	11 Ιουν.	Αλέξ. Αλεξίου, εργολάβος Χρ. Τσιάπης, μεταλλευτής	Εγκαύμ.προσώπου και θραύσις σιαγόνος Έγκαυμα προσώπ.	Ο Αλεξίου ετοποθέτει φυσίγγια δυναμίτιδος εντός της οπής του φουρνέλλου πλήττων διά του γομωτήρος. Εκραγέν εκ τούτου το φυσίγγιον επήνεγκε το δυστύχημα.
9.	4 Αυγ.	Κώστας Σαγνός, μεταλλευτής, ετών 45	Θάνατος	Ο παθών ενησχολείτο να διανοίξη φουρνέλλον τι, οπότε τεμάχιον σχιστολίθου αποσπασθέν από την οροφής κατεπλάκωσε και συνέτριψε την κεφαλήν αυτού.
10.	21 Σβρ.	Πέτρος Βίχος, μεταλλευτής, ετών 25	Θάνατος	Μετά την έκρηξιν του φουρνέλλου, ο παθών επανήρξατο της εργασίας αυτού, αλλ' ότε έφθασε πλησίον επισφαλούς τινος ογκολίθου, ούτος μετεκινήθη και συνέθλιψε τον παθόντα κατά του παρακειμένου σωρού.
11.	19 Δεκ.	Γεώργιος Χατζής, μεταλλευτής, ετών 21	Θάνατος	Ο παθών ανήρχετο επί τινος εκφορικού αμαξίου(...)προσέκοψε κατά τινος προσκόμματος και εκωλύθη η περαιτέρω άνοδος αυτού. Τούτου ένεκα εθραύσθη το ανελκύον αυτό καλώδιον το δε αμάξιον κατέπεσεν επί του πυθμένου του φρέατος, και ούτως εύρεν ο εν αυτώ εργάτης τον θάνατον.
12.	22 Δεκ.	Ιω. Σκαρλάτος, μεταλλευτής, ετών 23	Θάνατος	Έν τινι διανοιγομένω φρέατι εντός του μεταλλείου ο εργάτης, αφού έθηκε πυρ εις τρία δουρνέλλα, άτινα είχε διωρύξη, ανήρχετο ταχέως την κλίμακα ίνα απομακρυνθή. Φθας εις ύψος 15 μέτρων απώλεσε την ισορροπίαν και καταπεσών επί του φρέατος εύρε τον θάνατον. Επελθούσα είτα η έκρηξις του φουρνέλλου κατακερμάτισε το πτώμα.

Γ.Θεοτόκη, μετά από εντολή του να διερευνηθούν αν τα συμβαίνοντα δυστυχήματα στα ορυχεία και μεταλλεία της Αττικής προέρχονται «εκ πλημμελούς συστήματος της εκμεταλλεύσεως ή είνε όλως τυχαία και απρόοπτα», συμπεραίνεται –όσον αφορά στο Λαύριο- ότι πρέπει να δοθεί μεγαλύτερη προσοχή και μέριμνα από τις Εταιρίες στην εκλογή και επίβλεψη των εργατών. Επίσης, ότι ιδιαίτερα τα δυστυχήματα στις υπόγειες μεταφορές, στις εκρηκτικές εργασίες και στις πτώσεις λίθων ή χωμάτων **οφείλονται σε ανεπαρκή επίβλεψη και απουσία επιθεώρησης των αρμόδιων ειδικών ή προϊσταμένων**¹⁴⁴ και ότι οι επι κεφαλής πρέπει να επιτηρούν αυστηρά τους εργάτες. Πέραν όμως των προτροπών προς τους εργοδότες δυστυχώς οι υπάλληλοι του Υπουργείου Οικονομικών την περίοδο εκείνη δεν μπορούν να εφαρμόσουν άλλα πιο αυστηρά μέτρα και έτσι ο ρόλος τους –όπως διαφαίνεται ξεκάθαρα και από τις εκθέσεις- παραμένει καθαρά συμβουλευτικός¹⁴⁵.

---

¹⁴⁴Μητσόπουλος Κ., Νέγρης Φ., Κορδέλλας Αν., Σούτζος Δ.Σ., Αθ. Λίβας, *Η επιθεώρησης των Μεταλλείων εν τω νομώ Αττικής-Γνωμοδότησις της υπό του Υπουργείου των Εσωτερικών συστάσεως Επιτροπής*, Εκ του Τυπογραφείου Γ.Σ.Σταυριανού, Εν Αθήναις 1901,σ.16:«όπου αι εκμεταλλεύσεις εκτελούνται υπό την αυστηράν και άμεσον επίβλεψιν των ειδικών μηχανικών των Εταιρειών, αι εργασίαι είνε τακτικώτεραι και ασφαλέστεραι. Το εναντίον συμβαίνει όπου οι εργολάβοι αφιένται άνευ επαρκούς επιβλέψεως και ελεύθεροι να προσλαμβάνωσιν αρχαρίους μεταλλευτάς (μιναδόρους) εις τας εργασίας των».

¹⁴⁵Το 1912 καθιερώνεται το Σώμα Επιθεωρητών Εργασίας, αρχικά με δύο επιθεωρητές και αργότερα με εννέα, παρόλο που ο νόμος του 1933 προνοεί για 31 θέσεις. Οι άνθρωποι αυτοί είχαν υψηλά προσόντα και όφειλαν να παράγουν ετήσιες εκθέσεις, φαίνεται όμως ότι δεν το κατόρθωναν αυτό ποτέ. Σημαντική και κατατοπιστική η μελέτη της Έφης Αβδελά για τις εκθέσεις των Επιθεωρητών Εργασίας στο «Αμφισβητούμενα νοήματα: προστασία και αντίσταση στις Εκθέσεις των Επιθεωρητών Εργασίας 1914-1936», *Τα Ιστορικά*, τ.28,29, Ιουνιος, Δεκέμβριος 1998,σ.

ΜΕΡΟΣ Γ΄

ΑΛΛΕΣ ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΙ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ. Ο ΑΓΩΝΑΣ ΤΩΝ ΕΡΓΑΤΩΝ ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΤΗΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ.

Η θέσπιση κανόνων εργατικού δικαίου άρχισε παρόλη την μεγάλη ιστορία της εργασίας και την βασική της σημασία στην κοινωνία μόλις πριν το τέλος του 18^{ου} αιώνα. Η ιστορία του εργατικού δικαίου διακρίνεται σε προκεφαλαιοκρατική και κεφαλαιοκρατική. Κατά τον μεσαίωνα αρχίζει και η προστασία των εργαζομένων με πρώτη εκδήλωση το νόμο περί μεταλλείων (Kuttenger Ordnung του καθηγ. Goggi di Orvieto (1300-1310), αργότερα με το πρωσσικό Allg. Landrecht του 1794, όπου αναγνωρίστηκε η δημιουργική δύναμη της εργασίας και ο γαλλικός Code civil του 1804. Κατά την περίοδο της κεφαλαιοκρατίας σημειώθηκαν βαθύτατες κοινωνικές μετατοπίσεις, οι οποίες απειλούσαν ευρύτατα την ύπαρξη των λαϊκών στρωμάτων. Υπερβολικά μακρύς χρόνος εργασίας, μισθοί πείνας, ανθυγιεινοί όροι εργασίας είχαν σαν αποτέλεσμα βαρύτατες βιολογικές, οικονομικές και ψυχικές βλάβες στους μισθωτούς, τους οποίους μετέβαλαν σε ανθρώπους χωρίς θάρρος και πεποίθηση¹⁴⁶.

Η ολοένα αυξανόμενη εξαθλίωση άρχισε να συγκινεί την πολιτεία και διάφορα μέτρα εργατικής προστασίας έκαναν την εμφάνισή τους. Ο περίφημος Morals and Health's Act του 1802, τον οποίο εισηγήθηκε ο Βρετανός πρωθυπουργός Robert Peel αφορούσε την προστασία ανηλίκων και γυναικών, κάποιος περιορισμός του χρόνου εργασίας, διαρρύθμιση των όρων υγιεινής και ασφάλειας, συνδικαλιστικές ελευθερίες, περιορισμένη εργατική ασφάλιση¹⁴⁷. Το 1919 ιδρύεται η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας, της οποίας η σύσταση είχε ανυπολόγιστη σημασία για την πρόοδο της εργατικής νομοθεσίας και φυσικά

---

¹⁴⁶ Αγαλλόπουλος Χρ., *Εισαγωγή εις το εργατικόν δίκαιον*, Έκδοσις Κέντρου Κοινωνικών σπουδών της Α.Σ.Β.Σ., Αθήνα 1958, σ.6.

¹⁴⁷ Το ίδιο, σ.7.

εμφανίζονται και τα «κοινωνικά δικαιώματα» (δικαίωμα στην εργασία, στην συνδικαλιστική ελευθερία, κοινωνική ασφάλιση κ.λπ.) στα συντάγματα των κρατών.

Στην Ελλάδα η Διεθνής Σύμβαση Εργασίας αρ.1 «Περί περιορισμού των ωρών εργασίας εν ταις βιομηχανικαίς επιχειρήσεσιν εις 8 καθ'ημέραν και 48 καθ' εβδομάδα» κυρώθηκε με το Ν.2269/20 (ΦΕΚ 145/Α/19-11-1920), η Διεθνής Σύμβαση Εργασίας αρ.4 «Περί νυκτερινής εργασίας των γυναικών» κυρώθηκε με το Ν.2275/20 (ΦΕΚ 145/Α/19-11-1920), η Διεθνής Σύμβαση Εργασίας αρ.5 «Περί καθορισμού ορίου ηλικίας των ανηλίκων εις τας βιομηχανικάς εργασίας» κυρώθηκε με το Ν.2271/20 (ΦΕΚ 145/Α/19-11-1920), η Διεθνής Σύμβαση Εργασίας αρ.6 «Περί νυκτερινής εργασίας ανηλίκων εν τη βιομηχανία» κυρώθηκε με το Ν.2272/20 (ΦΕΚ 145/Α/19-11-1920) και η Διεθνής Σύμβαση Εργασίας αρ.14 «Περί εφαρμογής της εβδομαδιαίας αναπαύσεως εν τοις βιομηχανικοίς καταστήμασι» κυρώθηκε με το Ν.2990/29 (ΦΕΚ/163/Α/11-5-1929).

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα ακόμη δεν υπάρχει εργατική νομοθεσία στην Ελλάδα, επομένως ανεμπόδιστα οι πατρώνες διαχειρίζονται τους εργαζομένους τους αναλόγως της διακριτικής τους ευχέρειας. Επιβάλλουν ωράρια σκληρά και μηδενικές συνθήκες ασφάλειας. *«Αφήνετε τον Έλληνα εργάτην άνευ νομοθεσίας, επιτρέπετε ακόμη και την εργασίαν 7ετών κορασίων»*, διαβάζουμε σε σατυρικό άρθρο της Ακρόπολης¹⁴⁸. Στο ελληνικό δίκαιο, όπως άλλωστε και στο δίκαιο των άλλων κρατών, πριν κάνουν την εμφάνισή τους οι εργατικοί νόμοι, η εργασία σαν παροχή και ο μισθός σαν αντιπαροχή, δεν αντιμετωπίζονταν παρά σαν μια ακόμη συναλλαγματική σχέση που λειτουργούσε ελεύθερα στα νομικά πλαίσια του αστικού δικαίου. Οι πρώτοι εργατικοί νόμοι ήταν αυτοί

---

¹⁴⁸Πετράκη Γεωργία, «Η Μονογραφία μιας απεργίας μέσα από τον εθνικό τύπο. Η απεργία των μεταλλωρύχων της Καμάρizas τον Απρίλη του 1896», στα *Πρακτικά Δ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής (1-3 Δεκεμβρίου 1989)*, Αφιέρωμα Eugene Vanderpool, Κώστα Δ. Σωτηρίου, Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια, 1993, σ.495-555 (522).

που έκαναν να εμφανιστεί και να πάρει κεντρική θέση στην εργασιακή σχέση το ίδιο το ανθρώπινο σώμα.¹⁴⁹

Στον νόμο ΓΦΚΔ (3524) της 13.01.1910 «Περί μεταλλείων» ενυπήρχαν διατάξεις που αφορούσαν στην νυκτερινή απασχόληση των «κορασίων και γυναικών εν γένει» στα μεταλλεία και στη μεταλλουργία, και αφετέρου στην χρησιμοποίηση γενικά των παιδιών, ανάλογα με την ηλικία τους, σε ορισμένες μόνο μεταλλευτικές εργασίες λιγότερο επιβλαβείς ή επαχθείς σε αυτά. *Στο άρθρο 51 προβλεπόταν ότι μπορούσαν να εργάζονται τα μικρότερα των 12 ετών παιδιά μόνο στην διαλογή των μεταλλευμάτων!* Επίσης, απαγορευόταν στα παιδιά που ήταν ηλικίας 12 μέχρι 16 ετών να μεταφέρουν «επ'ώμων» βάρος μεγαλύτερο των 10 κιλών και στα παιδιά ηλικίας 16 έως 18 ετών βάρος μεγαλύτερο των 15 κιλών.

Σημειώνουμε ότι η παιδική εργασία και η εργασία των γυναικών αποτέλεσαν το πρώτο ουσιαστικά αντικείμενο προστατευτικού νομοθετικού παρεμβατισμού στον χώρο της εργασίας.¹⁵⁰ Παρά τα μέτρα όμως η ελληνική νοοτροπία δύσκολα άλλαζε. Έκθεση τμηματάρχη του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας αναφέρει ότι οι *εργοδότες έπαιρναν τα μικρότερα των 12 ετών παιδιά και τα δήλωναν σαν 15χρονα ή 16χρονα* εξυπνοοεί και την αντίστοιχη απόκρυψη από τους γονείς της πραγματικής ηλικίας του παιδιού τους. Επιπλέον υπήρχαν και αντιδράσεις – διαβήματα των εργαζομένων ή εργατικών σωματείων υπέρ της παιδικής απασχόλησης με το επιχείρημα ότι «είναι αδύνατον να εργασθώσιν άνευ της συνεργασίας των μικρών»¹⁵¹! Περιττό να αναφέρουμε ότι σχεδόν κατά 99,9% οι παραβιάσεις των νόμων περί παιδικής εργασίας δεν έφθαναν ποτέ στα ποινικά δικαστήρια.

---

¹⁴⁹Ληξουριώτης Δ. Γιάννης, *Προστατευτικός νομοθετικός παρεμβατισμός και η εμφάνιση του εργατικού δικαίου στην Ελλάδα: η περίπτωση της παιδικής εργασίας*, στο *Βενιζελισμός & Αστικός εκσυγχρονισμός*, Επιμέλεια Γ.Θ.Μαυρογορδάτος – Χρ. Χ. Χατηιωσήφ, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988 (206)

¹⁵⁰το ίδιο, σ.207.

¹⁵¹το ίδιο, σ.221.

Το ελληνικό κράτος δεν είχε ασχοληθεί ποτέ σοβαρά με την κοινωνική νομοθεσία. Σε όλους τους τομείς κοινωνικού ενδιαφέροντος η νομοθετική απουσία στην Ελλάδα ήταν χαρακτηριστική σε όλη τη διαδρομή του 19^{ου} αιώνα, με κάποιες ελάχιστες εξαιρέσεις. Η καθυστερημένη χρονικά εμφάνιση των πρώτων προστατευτικών εργατικών νόμων, εμφάνιση που συμπίπτει με την εγκατάσταση των πρώτων βενιζελικών κυβερνήσεων, ήταν βέβαια μια φυσιολογική συνέπεια της γενικότερης καθυστέρησης, σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές κυρίως χώρες, της βιομηχανικής ανάπτυξης του ελληνικού κράτους.

Έτσι, για πρώτη φορά κατά την διάρκεια της βενιζελικής περιόδου (1910-1920) το κράτος αναγνωρίζοντας τον αυξημένο ταξικό ανταγωνισμό, αντιμετώπισε την αναγκαιότητα της εργατικής νομοθεσίας.¹⁵² Νόμοι περί υγιεινής και ασφάλειας, νόμοι για την εργασία των γυναικών και των ανηλίκων, περί ωρών εργασίας, νόμος δημιουργία σωματείων, κ.λπ.¹⁵³ Μετά τον θρίαμβο του Βενιζέλου στις εκλογές της 28.11.1910 ψηφίστηκαν: α) ο νόμος ΓΠΛΒ (3932) της 12.11.1911 «περί συστάσεως τμήματος εργασίας και κοινωνικής πρόνοιας» στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, β) ο νόμος ΓΠΛΔ (3934) της 19/21.11.1911 «περί υγιεινής και ασφάλειας των εργατών και περί ωρών εργασίας», γ) ο νόμος ΔΚΘ΄(4029) της 24.01/04.02.1912 «περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων», ο οποίος απαγόρευε την απασχόληση γυναικών στις βιομηχανικές επιχειρήσεις τη νύχτα, την Κυριακή, όριζε ανώτατο όριο εργασίας το 10ωρο και προέβλεπε υποχρεωτική άδεια για λίγες εβδομάδες πριν και μετά τον τοκετό. Επίσης απαγόρευε γενικώς την εργασία σε παιδιά που δεν είχαν συμπληρώσει το 14^ο έτος της ηλικίας τους, εφόσον δεν είχαν τελειώσει την στοιχειώδη εκπαίδευση. Συγκεκριμένα αφορούσε α) τα βιομηχανικά και βιοτεχνικά εργοστάσια και εργαστήρια, β) τα λατομεία, μεταλλεία και

¹⁵² Το ίδιο, σ.214, Σε περίοδό του τον Νοέμβριο του 1910 στη Θεσσαλία, ο Ε.Β. τονίζει: «Η κυβέρνηση της Ανορθώσεως θα μεριμνήση και περί των βιομηχανικών εργασιών, εξασφαλίζουσα δια νόμου την τε υγιάν των εν τοις εργοστασίοις και ρυθμίζουσα προσηκόντως το ζήτημα των επαγγελματικών κινδύνων». Λίγο αργότερα τον Μάρτιο του 1911 συζητείται το άρθρο 17 του Συντάγματος στη Βουλή, όπου και θα πει: «πρέπει να προληφθούν αι εκρήξεις διά της εγκαίρου ικανοποιήσεως των δικαίων αξιώσεων των τάξεων εκείνων των εργατών των αποκλήρων της κοινωνίας»

¹⁵³ Πετράκη Γ., «Το Σωματείο Εργατών – Μεταλλευτών Λαυρίου 1911-1919», στα Πρακτικά Γ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής (5-8 Νοεμβρίου 1987), Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια 1988, σ.275-305(299).

ορυχεία, γ) τις οικοδομικές και άλλες παρεμφερείς υπαίθριες εργασίες, κ.λπ. Αυτή η διάταξη θα ίσχυε μετά από 5 έτη, δηλαδή το 1917¹⁵⁴.

Συγκεκριμένα όσον αφορά στο Λαύριο και την συσπείρωση των μεταλλωρύχων σε Σωματείο γνωρίζουμε πολλά από την έρευνα της Γ. Πετράκη. Σχετικά αναφέρουμε ότι το Σωματείο Εργατών Λαυρίου ή «Αλληλοβοήθεια», σύμφωνα με το καταστατικό του, που εγκρίθηκε με το Β.Δ. τον Δεκέμβριο του 1905 και μέχρι την ψήφιση του νόμου 281 του 1914, συμπεριλαμβάνει τους εργάτες της Ελληνικής και της Γαλλικής Εταιρείας καθώς και όσους απασχολούνται σε ό,τι δηλώνεται ως «άλλα επαγγέλματα». Από τους κύριους στόχους είναι η περίθαλψη¹⁵⁵ και η βοήθεια των μελών του και των οικογενειών τους όταν αρρωστήσουν ή όταν καταστούν ανίκανοι προς εργασία, μόνιμα ή πρόσκαιρα.

Με την ψήφιση του νόμου 281 από την κυβέρνηση Βενιζέλου το 1914 το σωματείο καθορίζεται ως επαγγελματικό με τίτλο «Σωματείο Εργατών Μεταλλευτών Λαυρίου» με χωριστό ταμείο Αλληλοβοήθειας. Η δράση του Σωματείου είναι πολύ έντονη την περίοδο 1911-1919, όπως φαίνεται από τις πηγές. Με συνεχείς επιστολές προτείνει προς το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας «πακέτα» μέτρων προκειμένου συμπεριληφθούν στην νέα εργατική νομοθεσία που προωθούσε η κυβέρνηση του Βενιζέλου.¹⁵⁶ Φαίνεται πως κανένα από τα αιτήματα του Σωματείου δεν ικανοποιήθηκε αμέσως.

Το 1912, μια τροποποίηση του ΒΩΜΑ! (νόμος «περί προστασίας των εργατικών δυστυχημάτων» που εισήχθη από τον Φωκίωνα Νέγρη¹⁵⁷, ψηφίσθηκε στη Βουλή το 1901

---

¹⁵⁴ το ίδιο, σ.216.

¹⁵⁵ Δερμάτης Ν.Γ., *Λαύρειο το Μαύρο Φως. Η μεταλλευτική & μεταλλουργική βιομηχανία στο Λαύρειο 1860-1917. Ελληνική και ευρωπαϊκή διάσταση*, ΕΜΠ, Τεχνολογικο-Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρείου, 2003: «Ως προς την περίθαλψη δε ήδη το 1889 αναφέρεται ότι υπηρετούν 2 γιατροί, υπάρχουν 2 κτίρια για “νοσοκομειακή” χρήση, 2 φαρμακεία στον Θορικό και στην Καμάριζα – αργότερα ως το 1893, και το κεντρικό μέσα στο εργοστάσιο».

¹⁵⁶ το ίδιο, σ.283. Π.χ. ζητούν να τροποποιηθούν τα άρθρα 1 και 41 του άρθρου ΒΩΜΑ! και αφενός να συμπεριληφθούν και εκείνοι που λόγω της εργασίας τους καθίστανται ανίκανοι για εργασία ως τέτοιοι (π.χ. κάποιος που πάσχει από μολυβδίαση, όχι μόνο «όσοι υποστούν δυστύχημα εκ βιαίου συμβάντος») και αφετέρου να ορισθεί ως χρόνος παραγραφής δικαιώματος αποζημίωσης το ελάχιστο 5ετία.

¹⁵⁷ Ο Φωκίων Νέγρης χρημάτισε ως διευθυντής στην Ελληνική Εταιρία Μεταλλουργιών Λαυρίου απ' το 1875 - 1887 και απ' το 1895 - 1899 , διάστημα κατά το οποίο υπήρξε και δήμαρχος Λαυρίου. Το 1898 εκλέχτηκε

και έδινε δικαίωμα σύνταξης σε περίπτωση δυστυχήματος κατά την διάρκεια εργασίας, ανεξάρτητα αν το δυστύχημα συνέβη εξαιτίας του παθόντος ή του εργοδότη) προέβλεπε την λειτουργία «ταμείου Αλληλοβοήθειας» από κάθε επιχείρηση μεταλλείων, μεταλλουργείων και λατομείων, του οποίου οι πόροι θα βασίζονται σε κράτηση κάποιου ποσοστού του μισθού και ημερομισθίου των υπαλλήλων, εργοδοτών και εργατών, με σκοπό την περίθαλψη των εργαζομένων που καθίστανται ανίκανοι για εργασία λόγω ασθενείας, γήρατος ή πολυχρόνιου εργασίας.

Ο σκοπός ήταν η ρύθμιση της αυθαιρεσίας που καθόριζε μέχρι τότε τις σχέσεις εργατών –εργοδοτών μέσα στα Ταμεία Αλληλοβοήθειας¹⁵⁸. Έως τότε τους πόρους του Ταμείου διαχειριζόταν ο ίδιος ο εργοδότης με τα όργανά του, το δε συμβούλιο του Ταμείου διορίζονταν από τις Εταιρείες. Σύμφωνα με τον νέο νόμο, το Ταμείο Αλληλοβοήθειας μεταλλευτικών εταιρειών διοικείται από το συμβούλιο οριζόμενο με βάση το καταστατικό του αλλά το 1/3 τουλάχιστον των μελών του είναι εργάτες. Η εφαρμογή του νόμου βάσει της αλληλογραφίας του Σωματείου συνάντησε δυσκολίες στο Λαύριο με παρεμβάσεις, πιέσεις και τραμπουκισμούς εκ μέρους των εταιριών.

Με τον πρώτο εργατικό νόμο του Νέγρη όμως οι επαγγελματικές ασθένειες δεν καλύπτονταν. Τα προβλήματα των ατυχημάτων, των θανάτων και των ασθενειών αντιμετωπίζονταν περιστασιακά και σχεδόν επιφανειακά από τις εταιρίες, οι οποίες κατηγορούνται για κατασπατάληση των πόρων του «Ταμείου Αλληλοβοήθειας»!

Ιδιαίτερα αποκαλυπτικός για το θέμα της διασπάθισης των πόρων υπέρ της περίθαλψης των εργατών από την Δημόσια Υπηρεσία είναι ο Βουλευτής Αττικής

για πρώτη φορά βουλευτής Αττικής και συνέχισε να εκλέγεται μέχρι και το 1918. Διετέλεσε υπουργός οικονομικών δύο φορές (1898, 1901), συγκοινωνιών (1917) και εσωτερικών (1918).

¹⁵⁸Πετράκη Γ., «Το Σωματείο Εργατών – Μεταλλευτών Λαυρίου 1911-1919», στα *Πρακτικά Γ΄ Επιστημονική Συνάντηση ΝΑ Αττικής (5-8 Νοεμβρίου 1987)*, Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια 1988, σ.275-305(276-281).

Ζυγομάλας σε συνεδρίαση της Βουλής¹⁵⁹ το 1893: «Εισεπράχθησαν μέχρι τούδε 211,167 δραχμαί και είχαν αγορασθή μετοχαί, τοιαύτη όμως αταξία και ακαταστασία υπάρχει περί την διαχείρισιν του ταμείου τούτου, ώστε ουδείς γνωρίζει τι έχει το ταμείον σήμερον (...) ο νόμος ορίζει, ότι μόνον το 1/10 κρατείται δι' αποθεματικών κεφάλαιον, τα δε 9/10 των εισπράξεων, διανέμονται εις τους παθόντας. Θα μ' ερωτήσητε τι γίνονται τα χρήματα αυτά; Πόσοι περιθάλλονται δι' αυτών; Από του διατάγματος του 1882 εδόθησαν μισθοί 7,000 δραχμών, και εις ένα μεσίτην, ως δικαίωμα αγοράς μετοχών, αρκεταί εκατοντάδες δραχμών. Εις εργάτην παθόντα ή εις οικογένειαν, εργάτου παθόντος εν μεταλλείω ουδεμία εδόθη αποζημίωσις, μόνο δε, ως είπον, εις ένα πατέρα εργάτου, Συρίγον καλούμενον, άπαξ καθ' όλην την ύπαρξιν του νόμου τούτου, εδόθησαν 50 δραχμαί. (...) Έχω επίσημον έκθεσιν του παρέδρου παρά των Ελεγκτικώ Συνεδρίω (...) ήτις φέρει χρονολογίαν 19 Μαΐου 1892. Εικονίζει δε με τα μελανότερα χρώματα την λειτουργίαν του ταμείου τούτου».

Και συνεχίζει λέγοντας ότι, όταν οι δυστυχείς εργάτες τραυματίζονται ή μένουν ανάπηροι, υποβάλλουν αιτήσεις προς του Διοικητικο Συμβούλιο του Ταμείου χωρίς να παίρνουν καμία απάντηση «ενώ εκατοντάδες χιλιάδων δραχμών ανήκουσαι εις αυτούς κατά νόμον, μένουσι κεκλεισμένοι εν τοις ταμείοις ή κλέπτονται ασυστόλως υπό ασυνειδήτων διαχειριστών». Τέλος, για το θέμα αυτό και ο Βουλευτής Παπαμιχαλόπουλος αναφέρει ότι το ταμείο όντως έχει παραμεληθεί, ότι η περιουσία του ανέρχεται τότε στις 260.000 δραχμές και ότι οι αιτήσεις είναι λίγες λόγω της μεγάλης γραφειοκρατίας και των πολλών «διατυπώσεων» του «Κανονισμού της παροχής των περιθάλψεων» που επέβαλλε η επιτροπή το 1883¹⁶⁰.

¹⁵⁹ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, περίοδος ΙΓ' σύνοδος Β', προεδρία Β. Βουδούρη, εν Αθήναις 1893, 16/02/1893, σ.1060

¹⁶⁰ Ο νόμος «Περί μεταλλείων» του 1861 (22.08.1861) με το άρθρο 31 επιβάλλει στον ιδιοκτήτη του μεταλλείου/ ορυχείου ένα εκατοστό της δραχμής φόρο επί του καθαρού προϊόντος προκειμένου δημιουργηθεί αποθεματικό κεφάλαιο προς βοήθεια και περίθαλψη των εργατών, των οικογενειών αυτών σε περίπτωση δυστυχημάτων. Ιδιαίτερο Διάταγμα θα κανονίσει την διαχείριση του κεφαλαίου αυτού. Όμως μόνο το 1882, δηλαδή 20 χρόνια μετά, η κυβέρνηση του Τρικούπη εκδίδει διάταγμα για την διαχείριση του ποσού που εισπράττουν οι εταιρίες ορίζοντας επιτροπές από πρόσωπα με υψηλές θέσεις, οι οποίες αποδείχτηκαν αδρανείς και άχρηστες, καθώς θεωρούν το καθήκον τους αυτό ως πάρεργο, όπως δηλώνει ευθαρσώς ο βουλευτής κ. Ζυγομάλας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΣΗΜΕΡΙΝΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΑ ΜΕΤΑΛΛΕΙΑ ΤΟΥ ΑΝΑΠΤΥΣΣΟΜΕΝΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

Σύμφωνα με την Έκθεση της UNICEF για την Κατάσταση των Παιδιών στον Κόσμο το 2006 περίπου 246 εκατομμύρια παιδιά εμπλέκονται σε κάποια μορφή παιδικής εργασίας. Υπολογίζονται σε 171 εκατομμύρια τα παιδιά - εκ των οποίων τα 73 εκατομμύρια είναι κάτω των 10 ετών – εκείνα που εργάζονται κάτω από επικίνδυνες συνθήκες, συμπεριλαμβανομένων εργασιών με χημικά και εντομοκτόνα στη γεωργία, με επικίνδυνα μηχανήματα ή σε ορυχεία. Η εργασία στα ορυχεία θεωρείται από τη ΔΟΕ που ασχολείται με την εξάλειψη της παιδικής εργασίας ως μία από τις πιο φρικιαστικές μορφές παιδικής εργασίας και εκτιμάται ότι τουλάχιστον ένα εκατομμύριο παιδιά, ηλικίας μεταξύ 5 και 17 ετών, εργάζονται σήμερα σε μικρά ορυχεία και λατομεία σε ολόκληρο τον κόσμο.

Εικόνες μεσαίωνα κάνουν τον γύρο του κόσμου τα τελευταία χρόνια με εκατοντάδες ανήλικους εργαζόμενους-σκλάβους, κακοποιημένους μέχρι θανάτου από τους εργοδότες τους, σε πρωτόγονες επιχειρήσεις-φυλακές κατασκευής τούβλων στην Κίνα. Ακόμη, χιλιάδες παιδιά στη νοτιοδυτική Κίνα πωλούνται σαν να ήταν αντικείμενα για να δουλέψουν σε άλλες πλουσιότερες περιοχές, όπως η επαρχία Γκουαντόνγκ. Γνωστές είναι και οι αναφορές ότι φτωχοί αγρότες, παιδιά και άνθρωποι με διανοητικά προβλήματα εξαναγκάζονται να δουλέψουν σε ορυχεία και σε υψικάμινους στις επαρχίες Σαντσι και Χενάν. Σύμφωνα με πληροφορίες της Southern Metropolis News¹⁶¹ «η άνθιση της αγοράς παιδικής εργασίας στην επαρχία Σετσουάν οφείλεται στους τοπικούς αρχιεργάτες που ο κάθε ένας ελέγχει από 50 ως 100 παιδιά», και πως «γενικά τα παιδιά είναι από 13 ως 15 ετών, αλλά αρκετά φαίνονται μικρότερα από δέκα χρόνων».

---

¹⁶¹ <http://www.china-labour.org.hk/en/node/15889>

Αποκαλυπτικά στοιχεία έρχονται στο φως για την παιδική αγορά εργασίας της Κίνας για παιδιά εργάτες ακόμα και επτά ετών που πληρώνονται με 3,5 γιουάν την ώρα (περίπου μισό δολάριο) και είναι υποχρεωμένα να δουλεύει υπερβολικά πολλές ώρες το μήνα. Η κρατική τηλεόραση μετέδωσε ότι οι ιδιοκτήτες των πρωτόγονων φούρνων δούλευαν τις επιχειρήσεις τους ως φυλακές, χρησιμοποιώντας άγρια σκυλιά και μπράβους, που χτυπούσαν τους νεαρούς, ενώ ένας ιδιοκτήτης είχε κατά λάθος σκοτώσει ένα παιδί με φτυάρι και στη συνέχεια έθαψε το πτώμα κατά τη διάρκεια.

Τοπικοί αξιωματούχοι έχουν προσπαθήσει να σώσουν τα παιδιά αυτά, αλλά ορισμένα αρνούνται να φύγουν λέγοντας ότι τα πούλησαν οι γονείς τους ή προσφέρθηκαν μόνο τους να δουλέψουν. Η κινεζική κυβέρνηση κατά καιρούς δεσμεύεται να προχωρήσει σε διαλεύκανση της υπόθεσης και ήδη, όπως έχει γίνει γνωστό, έχουν συλληφθεί τουλάχιστον 168 άτομα για εμπλοκή στην υπόθεση δουλεμπορίας στις επαρχίες Σανσί και Χενάν. Ήδη έχουν απελευθερωθεί 500 άτομα, ενώ οι γονείς που ξεκίνησαν τη διαμαρτυρία και κατάφεραν να φωτίσουν αυτήν την υπόθεση εκτιμούν ότι περισσότερα από 1.000 παιδιά βρίσκονται στα κινέζικα κάτεργα.

Παρόμοια περιστατικά του άγριου τοπίου της νηπιακής και όχι μόνο εργασίας σε ορυχεία και μεταλλεία των αναπτυσσόμενων χωρών, όπως η Νικαράγουα, στα ορυχεία της οποίας δουλεύουν πάνω από 300.000 παιδιά, η Βολιβία, η Χιλή, το Κονγκό, η Σιέρρα Λεόνε, το Κιργιζισταν είναι γνωστά στην διεθνή κοινότητα από χρόνια. Είναι γνωστές και οι βάρβαρες συνθήκες όσων εργάζονται εκεί, ακόμη και τα πολλά δυστυχήματα που όταν συμβαίνουν εμφανίζονται επιγραμματικά στους τίτλους των ειδήσεων. Ενδελεχής έρευνα θα βοηθούσε να έρθουν στο φως στοιχεία για τις εταιρίες που δραστηριοποιούνται σε υτές τις χώρες προκειμένου απαντηθούν ερωτήματα όπως γιατί δεν τηρούνται ούτε τα ελάχιστα μέτρα ασφαλείας για τους εργάτες, γιατί δεν προβλέπονται κυρώσεις στους εργοδότες για τα εργατικά ατυχήματα, γιατί δεν καταγγέλλονται από τους εργάτες τα φονικά ατυχήματα και οι μυστηριώδεις εξαφανίσεις συναδέλφων τους;

Αναρωτιέται κανείς πόσο επίκαιρος παραμένει ο Μάρξ, ο οποίος σχεδόν δύο αιώνες πριν περιγράφοντας την κόλαση του εργατικού πληθυσμού στην βιομηχανική Αγγλία σίγουρα δεν μπορούσε να χαρακτηρίσει ως εγκλήματα τις αποτροπαιές αυτές πράξεις-καθώς ήταν νόμιμες και νομιμοποιημένες από την επικρατούσα ηθική¹⁶², καταδίκασε όμως ρητά τους καπιταλιστές που μέσω της εργασίας υποβάθμιζαν τον άνθρωπο (εργάτη) από κοινωνικό όν σε οικονομικό εξάρτημα. Ίσως και τίποτα ουσιαστικά να μην άλλαξε από τότε.

---

¹⁶²Λάζος Γρηγόρης, *Κριτική Εγκληματολογία*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2007, σ.64

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η παραπάνω επεξεργασία του θέματος βασίστηκε στα ίχνη που άφησε πίσω της η ανθρώπινη δραστηριότητα στα μεταλλεία του Νεότερου Λαυρίου και σε τεκμήρια – ντοκουμέντα που στο σύνολό τους κατέδειξαν τις άθλιες συνθήκες εργασίας των μεταλλωρύχων – μεταλλουργών της Λαυρεωτικής από τα μέσα του 19^{ου} ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Τόσο η εξέχουσα γεωγραφική θέση των μεταλλείων όσο και οι πολιτικοί χειρισμοί της διάθεσής τους σε ξένους και ομογενείς κεφαλαιούχους της εποχής, παράλληλα με τις παγκόσμιες ιστορικές εξελίξεις, καθόρισαν την μοίρα των πρωταγωνιστών των εργατικών οικισμών της περιοχής. Πολλά ενδιαφέροντα ζητήματα μένουν ανοικτά στην έρευνα, αφού αφενός μεν βρίσκονται στις παρυφές του αντικειμένου της μελέτης, αφετέρου αναζητούνται περαιτέρω στοιχεία και πρόσβαση σε αρχειακό υλικό.

Τα εγκληματολογικά ερευνητικά ερωτήματα που ανακύπτουν είναι πολλά, όπως α) ποια η στάση και ο ρόλος της αστυνομίας απέναντι στα τραγικά εργατικά δυστυχήματα, β) πόσα και ποια ατυχήματα καταγγέλλθηκαν και ποια η έκβαση αυτών των καταγγελιών, γ) η κρατική καταστολή των απεργιών, οι ακρότητες των αρχών σε βάρος των απεργών εργατών και άλλα πολλά χρήζουν περαιτέρω μελέτης.

Σημαντικά θα βοηθούσε η πρόσβαση των επιστημόνων στο γνωστό ιστορικό αρχείο της Γαλλικής Εταιρίας Μεταλλείων Λαυρίου, το μεγαλύτερο σωζόμενο βιομηχανικό αρχείο στην Ελλάδα. Αποτελείται από εκατοντάδες χιλιάδες έγγραφα και σχέδια που διατρέχουν σχεδόν αδιάσπαστα μια περίοδο από το 1864 έως το 1991, συμπεριλαμβανομένου και του

πλήρους και ταξινομημένου αρχείου της ΕΜΜΕΛ – συνεχιστή για μία δεκαετία της λειτουργίας της ΓΕΜΛ και σώζεται σήμερα στο ΤΠΠΛ.¹⁶³

Σήμερα, ο χώρος του Λαυρίου με την παρουσία των κτιρίων-μνημείων της βιομηχανικής αρχαιολογίας συνιστά οπτικοποιημένη ιστορία και προκαλεί κάθε επιστήμονα, όσο τον αρχαιολόγο ή τον γεωλόγο τόσο και τον κοινωνιολόγο, όσο τον ιστορικό-γεωγράφο τόσο και τον ιστορικό-εγκληματολόγο. Στην συνείδησή μας πλέον εγγράφεται ότι το Λαύριο αποτελεί υποκομμένο για όλες τις εποχές ελευθερώνοντας νέες κατευθύνσεις έρευνας σε διεπιστημονικό επίπεδο. Από τα έγκατα των μεταλλείων κραυγάζει η κοινωνική αδικία που έπληξε απάνθρωπα την εργατική τάξη, καθώς η εγκληματική σε βαθμό κακουργήματος αμέλεια της εργοδοσίας για την ασφάλεια, την υγιεινή στοίχειωνε κάθε λεπτό την ζωή των εργατών και εργατριών της Λαυρεωτικής.

Κλείνουμε αυτήν την εργασία με τις σκέψεις του Ι. Κ. Τριανταφύλλου(Πράντζα):

«Το μεροκάματο του τρόμου θα μπορούσε να το χαρακτηρίσει κανείς. Νεαρά παιδιά και μεστοί άνδρες που έμειναν φύλακες για πάντα στις γαλαρίες του Λαυρίου για να θυμίζουν μια εποχή που η ανθρώπινη αξία ήταν πολύ φθηνή και η ζωή του κάθε εργάτη ασήμαντη από λίγους ασύδοτους κερδοσκόπους και από μια πολιτεία που δεν νοιάστηκε ποτέ για την τύχη αυτών των ανθρώπων».

---

¹⁶³Μπελαβίλας Νίκος, «Για την Διάσωση του Αρχείου της Γαλλικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 58-59, 1-6/1996, σ.126-130.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α)ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

1. Apostolakou Lito, “ ‘Greek’ workers or Communist ‘Others’:The Contending Identities of Organized Labour in Greece, c.1914-36”, *Journal of Contemporary History*, vol 32(3), 1997, 409-424.
2. Bosworth Mary, “The Past as a Foreign Country? Some Methodological Implications of Doing Historical Criminology”, *British Journal of Criminology*, Summer 2001, 41: σ. 431 - 442.
3. Cohen G., *History, Labour and Freedom*, Clarendon Press, Oxford 1988.
4. Emsley C., Knafla L., *Crime history and histories of crime, Studies in the historiography of crime and criminal justice in modern history*, Greenwood Press, 1996.
5. Godfrey S. Barry, Lawrence P., Williams A. Chris, *History & Crime*, Sage Publications 2008.
6. Jefferey C., «Pioneers in Criminology, The historical development of Criminology», *The Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science*, vol.50, n.1, 1959, 3-19.
7. King P., “Locating histories of crime, A bibliographical Study”, *British Journal of Criminology*, vol.39, n.1, special issue 1999.
8. Lafree G., “Expanding criminology’s domain”, *Criminology*, vol 45, n.1, 2007, σ.1-31
9. Macintyre Stuart, “British Labour, Marxism and Working Class apathy in the nineteen twenties”, *The Historical Journal*, 20, 2 (1977), σ. 479-496.
10. McLaughlin E., Muncie John, *The Sage Dictionary of Criminology*, Sage Publications 2007.

11. Middendorff Wolf, “La criminology historique, Ses taches et ses possibiltes”, traduit par Mme Krcal , *Revue international de criminology et de police technique*, vol 28/3, 1974.
12. Muncie John, McLaughlin E., *The problem of crime*, Sage Publications, The Open University 1996.
13. Nelken David, *The futures of Criminology*, Sage Publications, London 1996.
14. Papastefanaki Leda, «Division of labour, technology and gender in Greece. The cases of cotton and mining industry, 1870-1940», Draft paper presented at 7th European Historical Economics Society Conference, Lund University 2007.
15. Tombs Steve, Whyte Dave, *Safety Crimes*, Willam Publishing, UK 2007.
16. Tombs Steve, “Violence, Safety Crimes and Criminology”, *British Journal of Criminology*, 47, 2007, σ. 531-550.
17. Waddington P., Badger D., Bull R., “Appraising the inclusive definition of workplace “violence””, *British Journal of Criminology*, 45, 2005, σ.141-164.
18. Wolfgang M., |Criminology and the Criminologist”, *Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science*, vol.54, n.2, 1963, σ.155-162.
19. Zahn M., “Thoughts on the future of criminology”, *Criminology*, vol.37, n.1, 1999,σ. 1-15.

B) ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

➤ Επιστημονικά Άρθρα-Επιστημονικές Ανακοινώσεις

1. Αβδελά Έφη, «Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας:η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία (19^{ος} -20^{ος} αιώνες), *Τα Ιστορικά*, τ.11, Δεκέμβριος 1989, σ.339-360.

2. Αβδελά Έφη, «Αμφισβητούμενα νοήματα: προστασία και αντίσταση στις Εκθέσεις των Επιθεωρητών Εργασίας 1914-1936», *Τα Ιστορικά*, τ.28,29, Ιουνιος, Δεκέμβριος 1998,σ. 171-202.
3. Αλεξάκης Π. Ελευθέριος, «Εργάτες, αγρότες και προϊόντα στη Λαυρεωτική (1870-1940)», στα *Πρακτικά Ζ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής*, Κορωπί 1998,σ.331-355.
4. Βρυχέα Άννα, «Κυπριανός: ένας βιομηχανικός εργατικός οικισμός του 19^{ου} αιώνα», *Σύγχρονα Θέματα* 58-59 (1-6/1996), σ.48-52.
5. Δερμάτης Ν. Γεώργιος, «Ο κεντρικός σοσιαλιστικός σύλλογος του Σταύρου Καλλέργη και η δράση του στο Λαύρειο,1890-1902», στα *Πρακτικά Ι΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής*, ΕΜΕΛ, Καλύβια Θορικού 2004, σελ.127-148.
6. Δερμάτης Ν. Γεώργιος, Μάνθος Γ. Κωνσταντίνος, «Το Χυτήριο – τμήμα του Μηχανουργείου – της Εταιρείας Μεταλλουργείων Λαυρείου (Ελληνική Εταιρεία, 1873-1917)», στα *Πρακτικά ΙΑ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής*, Σπάτα 2006, σ.251-259.
7. Δήμα Άννα, Ανδρέου Ελευθερία, «Σύντομη ιστορική μελέτη του εργατικού κινήματος στην περιοχή του Λαυρίου την περίοδο 1864-1950. Ιστορική προσέγγιση του εργατικού κέντρου Λαυρίου την περίοδο 1950-1986», στα *Πρακτικά Γ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής*, 1988 σ.231-273.
8. Εξαδάκτυλος Στέφανος, «Προσπάθειες αξιοποίησης των ορυκτών πόρων της χώρας κατά τη μετεπαναστική περίοδο, Η επαναδραστηριοποίηση των αρχαίων μεταλλείων του Λαυρίου», στα *Πρακτικά ΙΑ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής* (11-14/11/2004), Σπάτα 2006, σ.163-170.
9. Ιατρού Γεώργιος, «1862-1866:Η αντίσταση των κατοίκων της Κερατέας στον Σερπιέρι. Ο ρόλος του δημάρχου Λουκά Π. Αθανασίου», στα *Πρακτικά Ι΄*

- Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής (28 Νοεμβρίου – 1 Δεκεμβρίου 2002)*, Εταιρεία Μελετών ΝΑ Αττικής, Καλύβια Θορικού Αττικής, 2004. σ.193-214.
- 10.Κακαβογιάννης Ευάγγελος, «Επιλογή τοπωνυμίων της Λαυρεωτικής», στα *Πρακτικά Α΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής (19-21 Οκτωβρίου 1984)*, Αφιέρωμα στον Χρίστο Ν. Πέτρου-Μεσογεΐτη, υπό την αιγίδα του ΥΠΠΟ, Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια 1985, σ.77-101.
- 11.Κακαβογιάννης Ευάγγελος, «Το Λαύρειον και ο Ιωάννης Καποδίστριας», στα *Πρακτικά Ζ΄ Επιστημονική Συνάντησης ΝΑ Αττικής*, Κορωπί 1998, σ.440-458.
- 12.Κακαβογιάννης Ευάγγελος, «Το λεύκωμα υπογραφών κατοίκων του Λαυρείου-και άλλων- προς τιμήν του Ανδρέα Κορδέλλα το 1890», στα *Πρακτικά Ε΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής*, Παιανία 1994, σ.43-365.
- 13.Καλόγρη Τίσα, «Το βιομηχανικό Λαύριο στον 19^ο αιώνα», *Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων*, Τεύχος 3, Αφιέρωμα στο Λαύριο, Περίοδος Β΄, Ιούνιος 1992.
- 14.Καλόγρη Τίσα, «Η Συμβολή της Εταιρίας των Μεταλλουργείων του Λαυρίου στη δημιουργία και την ανάπτυξη της πόλης του Λαυρίου», στα *Πρακτικά Ε΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής*, Παιανία 1994, σ.303-322.
- 15.Κεκροπούλου Μαρία, «Η ιστορική αλήθεια για το Λαύριο και ο τύπος», στα *Πρακτικά Ι΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής (28 Νοεμβρίου – 1 Δεκεμβρίου 2002)*, Εταιρεία Μελετών ΝΑ Αττικής, Καλύβια Θορικού Αττικής 2004, σ.243-257
- 16.Κουράκης Ν., «Οι σύγχρονες προοπτικές της εγκληματολογίας», *Αρμενόπουλος*, ΛΗ΄ 1985, σ.924-928.
- 17.Ληξουριώτης Γ., «Προστατευτικός νομοθετικός παρεμβατισμός και η εμφάνιση του εργατικού δικαίου στην Ελλάδα: η περίπτωση της παιδικής εργασίας», στο Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηιωσήφ Χ., *Βενιζελισμός και αστικός*

- εκσυγχρονισμός, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σ.205-223.
- 18.Λιάκος Α., «Η ιστοριογραφία του ελληνικού εργατικού κινήματος. Σημειώσεις για μια επισκόπηση», *Σύγχρονα Θέματα*, τ.35,37, 1988.
- 19.Λεονταρίτης Γ., *Τιμές και ημερομίσθια τον 19^ο αιώνα. Μεθοδολογικά προβλήματα*, ανακοίνωση αρ.5 συνάντηση ερευνητών ΙΑΕΤΕ, 17/4/1981.
- 20.Μαρκουλή Αθανασία, Όλγα Σενή, «Προφορικές Μαρτυρίες», *Σύγχρονα Θέματα* 58-59 (1-6/1996), σ.131-137.
- 21.Μαρκουλή Αθανασία, «Η μεγάλη απεργία του 1929, Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου», στα *Πρακτικά Ι΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής*, Καλύβια Θορικού Αττικής 2004, σ.329-343.
- 22.Μαυρής Μιχάλης, Π. Δ. Παπαδοπούλου, «Ιστορική Μεθοδολογία στην Εγκληματολογία», στο *Η κοινωνική έρευνα στην Ελλάδα σήμερα*, ΕΚΚΕ 1993.
- 23.Μπαλόγλου Χρήστος, «Το λαυρεωτικόν ζήτημα και οι κοινωνικοοικονομικές του επιδράσεις», στα *Πρακτικά Ζ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής*, Αθήνα 1998.
- 24.Μπαμπούνης Χάρης, «Το Λαυρεωτικό ζήτημα στον παροικιακό τύπο-εφημερίδες της Κωνσταντινούπολης», στα *Πρακτικά Ε΄ Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής*, Παιανία 1994, σ.323-345.
- 25.Μπαμπούνης Χάρης, «Η θνησιμότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας στο Λαύριο 1925-1940», σε ανάπτυπο για τα *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου: Η ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας (Αθήνα,1-5/10/1984)*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού,(ανάτυπο), Αθήνα 1986.

- 26.Μπαμπούνης Χάρης, «Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Λαυρεωτική», στα *Πρακτικά Β΄ Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής*, Καλύβια Αττικής (25-28/10/1985), Καλύβια 1986, σ.295-307.
- 27.Μπελαβίλας Νίκος, «Για την Διάσωση του Αρχείου της Γαλλικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 58-59, 1-6/1996, σελ.126-130.
- 28.Ορφανού Φωτεινή, «Οι πρώτες εργατικές κινητοποιήσεις στο Λαύριο», *Δοκιμές*, τ.7, άνοιξη 1998.
- 29.Παπαστεφανάκη Λήδα, «Δημόσια υγεία, φυματίωση και επαγγελματική παθολογία στις ελληνικές πόλεις στις αρχές του 20^{ου} αιώνα:η αντιφατική διαδικασία του αστικού εκσυγχρονισμού», στα *Πρακτικά Συνεδρίου Ελευθέριος Βενιζέλος και ελληνική πόλη. Πολεοδομικές πολιτικές και κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελ.Κ. Βενιζέλος» - ΕΜΠ, (Χανιά, 24-27.10.2002), Αθήνα 2005.
- 30.Πετράκη Γεωργία, «Το Σωματείο Εργατών – Μεταλλευτών Λαυρίου 1911-1919», στα *Πρακτικά Γ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής (5-8 Νοεμβρίου 1987)*, Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια, 1988, σ.275-305.
- 31.Πετράκη Γεωργία, «Η Μονογραφία μιας απεργίας μέσα από τον εθνικό τύπο. Η απεργία των μεταλλωρύχων της Καμάριζας τον Απρίλη του 1896», στα *Πρακτικά Δ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής (1-3 Δεκεμβρίου 1989)*, Αφιέρωμα Eugene Vanderpool, Κώστα Δ. Σωτηρίου Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια 1993, σ.495-555.
- 32.Πόγκας Κώστας, «Έρευνα για την διάρκεια ζωής των κατοίκων του Δήμου Λαυρεωτικής από το 1896 μέχρι το 1987 βάσει των ληξιαρχικών βιβλίων θανάτου του Δήμου, τα οποία σώζονται μόλις από το 1896», στα *Πρακτικά*

Δ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής (1-3 Δεκεμβρίου 1989), Αφιέρωμα Eugene Vanderpool, Κώστα Δ. Σωτηρίου, Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια 1993, σ. 717-726.

33. Πρεβενά Αικατερίνη, «Το Λαυρεωτικό ζήτημα στην ελληνική ιστοριογραφία», στα *Πρακτικά Ι΄ Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής*, σ.573-581.

34. Χαριτάκης Θ., «Μία επίσκεψις εις τας μηχανικάς εγκαταστάσεις της γαλλικής εταιρείας μεταλλείων Λαυρίου», *Τεχνικά Χρονικά*, έτος Γ΄, τόμος 6, 15-9-1934, σ.815-832.

➤ **Άρθρα Εφημερίδων - Περιοδικών**

1. Ανταποκριτής, «Οι απεργοί του Λαυρίου και το Κράτος – Διεκόπησαν αι Εργασίαι», *Καθημερινή* (3/3/1929), σ.4.

2. Ανώνυμος, «Πολύκροτος δίκη-Τα Λαυρειακά-Αι σκηναί της Καμάριζας», *Ακρόπολις*, 24.12.1896, σ.2

3. Ανώνυμος, «Καρξ Μαρξ:Το Κεφάλαιον», *Αρχεῖον Μαρξισμού*, έτος α΄, αρ.11, 1-10-1923.

4. Αστός, «Μετά την Δίκην του Λαυρίου», *Ακρόπολις* (27.12.1896), σ.2-3.

5. Γεωργιάδης Γ., «Οι όροι της εργασίας και της ζωής των εργατών εν Ελλάδι», *Κομμουνιστική Επιθεώρησις*, έτος β΄, αρ.8, Αύγουστος 1922, σ.305-312.

6. Δς, «Τα θύματα της εργασίας – Ο κόσμος του Λαυρίου – Δεσπότηι και Ανδράποδα», *Ακρόπολις* (20.04.1896), σ.3.

7. Δς, «Τα θύματα της εργασίας – Ο κόσμος του Λαυρίου – Δεσπότηι και Ανδράποδα», *Ακρόπολις* (22.04.1896), σ.3.

8. Λιβιεράτος Δημήτριος, «Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα 1927-1931, Από την καταφρόνια μια καινούρια αυγή», *Κομμούνα/ Ιστορική μνήμη* 5, Δεκέμβριος 1987.

9. Μπέης Κώστας, «Λαυρεωτικά με αριθμούς και γεγονότα», *Ελευθεροτυπία*, Αύγουστος 1982.
10. Μπεναρόγια Α., «Ο επαγγελματικός αγών του ελληνικού προλεταριάτου», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, αρ.1, 1921, σ.21-28.
11. Μπεναρόγια Α., «Ο επαγγελματικός αγών του ελληνικού προλεταριάτου», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, αρ.2, 1921, σ.51-58.
12. Μπεναρόγια Α., «Ο επαγγελματικός αγών του ελληνικού προλεταριάτου», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, αρ.3, 1921, σ.99-102.
13. Πετράνος Ορφ., «Η πάλη κατά του ξένου κεφαλαίου. Με τους ηρωικούς απεργούς στο Λαύριο», *Ριζοσπάστης* (25.02.1929), σ.1.
14. Σακ. Ν., «Η Ακρόπολις εις το Λαύριον-Τα βάσανα του εργατικού κόσμου», *Ακρόπολις* (16.01.1897), σ.5.
15. Σακ. Ν., «Η Ακρόπολις εις το Λαύριον-Τα βάσανα του εργατικού κόσμου», *Ακρόπολις* (17.01.1897), σ.3.
16. Σακ. Ν., «Η Ακρόπολις εις το Λαύριον-Τα βάσανα του εργατικού κόσμου», *Ακρόπολις* (20.01.1897), σ.3.
17. Σακ. Ν., «Από τον κόσμον των μεταλλείων-Εις την Καμάριζαν-Τα βάσανα του εργατικού κόσμου-Αντί παραδείσου...νεκροταφείον», *Ακρόπολις* (22.01.1897), σ.3.

➤ ΜΕΛΕΤΕΣ

1. Αγαλλόπουλος Χρ., *Εισαγωγή εις το εργατικόν δίκαιον*, Έκδοσις Κέντρου Κοινωνικών σπουδών της Α.Σ.Β.Σ., Αθήνα 1958.
2. Αγριαντώνη Χριστίνα, «Οικονομία και Εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», στο *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Τυπωθήτω Γ.Δάρδανος, Αθήνα 2000.

3. Βαλαβανίδης Αθ., Σαραφόπουλος Ν., *Εργασιακό Περιβάλλον:Προβλήματα υγιεινής και ασφάλειας των εργαζομένων στην Ελλάδα*, ΕΛ.ΙΝ.Υ.Α.Ε., Αθήνα 1988.
4. Βαλαβανίδης Αθ., Σαραφόπουλος Ν., *Εργασιακό περιβάλλον:προβλήματα υγιεινής και ασφάλειας των εργαζομένων στην Ελλάδα*, Αθήνα 1988
5. Βοβολίνης, *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*, τόμος 2^{ος}, 1958
6. Βερτσέτης Β. Αθανάσιος, *Διδακτική της Ιστορίας*, Αθήνα, 1998
7. Γιαννοπούλου Ι., *Καταγραφή κινδύνων για την υγεία και την ασφάλεια των εργαζομένων σε λατομείο μαρμάρου*, ΕΜΠ 1999.
8. Γεωργόπουλος Δημ. Γεώργιος, *Στοιχεία γενικής και βιομηχανικής κοινωνιολογίας*, Εκδόσεις «Το Οικονομικό», Κ & Π Σμπίλιας, ΑΕΒΕ, Αθήνα, 1985.
9. Γκούτος Γ. Χαρίλαος, *Ο συνδικαλισμός στο ελληνικό κράτος 1834-1914*, τόμος Α΄, Εκδόσεις «Ε.Ε.Ε. Δελτίου εργατικής νομοθεσίας», Αθήνα, 1988.
10. Γούναρης Ηλ., «Η εκμετάλλευσις των μεταλλείων της Ελλάδος κατά το 1910», *Αρχιμήδης*, τ.11, Εν Αθήναις 1911, σ.27-36.
11. Δασκαλάκης Βασίλης, *Οι ξεριζωμένοι. Η διήγηση ενός χωριάτη*, Αθήνα 1980, Καστανιώτης (εξαντλημένο)
12. Δερμάτης Ν. Γεώργιος, *Λαύρειο το Μαύρο Φως. Η μεταλλευτική & μεταλλουργική βιομηχανία στο Λαύρειο 1860-1917. Ελληνική και ευρωπαϊκή διάσταση*, ΕΜΠ, Τεχνολογικο-Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρείου 2003.
13. Δερμάτης Ν. Γεώργιος, *Τα μεταλλεία της Καμάριζας στο Λαύρειο, Ως εφάνη τα μέταλλα τα εν Μαρωνεία*, Καμάριζα, 2006.
14. Δερτιλής Β. Γεώργιος, *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, τόμοι Α΄, Β΄, 3^η έκδοση (βελτιωμένη), Αθήνα : Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", Ι.Δ. Κολλάρου & ΣΙΑΣ Α.Ε. 2005.

15. ΕΛ.ΙΝ.Υ.Α.Ε., *Μόλυβδος και εργασία*, Αθήνα 1998.
16. Ζολώτας Ε. Ξενοφών, *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*, 2^α έκδοσις, Αθήναι, 1964.
17. Ιωσηφίδης Θεόδωρος, *Ανάλυση Ποιοτικών Δεδομένων στις Κοινωνικές Επιστήμες*, Κριτική, Αθήνα 2003.
18. Κερεστετζή Σύλβια, *Παραγωγικές εγκαταστάσεις εξόρυξης και εργατικοί οικισμοί μεταλλωρύχων της Γαλλικής Εταιρείας μεταλλείων Λαυρίου*, Διδακτορική διατριβή, ΕΜΠ, Αθήνα 2004.
19. Κονοφάγος Κωνσταντίνος, *Το Αρχαίο Λαύριο και η ελληνική τεχνική παραγωγής του αργύρου*, Εκδοτική Ελλάδος ΑΕ, Αθήνα 1980.
20. Κορδάτος Ιωάννης, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Ζ΄ έκδοση, Εκδόσεις Μπουκουμάνη, Αθήνα 1972.
21. Κορδέλλας Ανδρέας, *Η Ελλάς εξεταζομένη γεωλογικώς και ορυκτολογικώς*, Αθήνα 1878.
22. Κορδέλλας Ανδρέας, *Η βιομηχανία της Εταιρείας των Μεταλλουργείων Λαυρίου και τα Μεταλλευτικά Μεταλλουργικά αυτής προϊόντα εν τη Δ΄Ολυμπιακή εκθέσει*, Αδελφοί Περρή, Εν Αθήναις 1888.
23. Κορδέλλας Ανδρέας, *Το Λαύριον*, Βιβλιοθήκη της Εταιρείας Μελετών Λαυρεωτικής, αριθμ. 6, Λαύριο, 1993.
24. Κρεμμύδας Βασίλης, *Εισαγωγή στην οικονομική ιστορία της Ευρώπης (16^{ος} – 20^{ος} αιώνας)*, Γνώση, Αθήνα, 1989.
25. Κωνσταντοπούλου Χρυσούλα, *Για μια κοινωνιολογία της Εργασίας*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1994.
26. Λάζος Γρηγόρης, *Κριτική Εγκληματολογία*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2007.

27. Λεοντίδου Λίλα, *Γεωγραφικός χώρος και κοινωνικός μετασχηματισμός*, Διδακτικές Σημειώσεις ΕΜΠ, Αθήνα 1989.
28. Λεοντίδου Λίλα, *Οι πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989.
29. Λύτρας Α., *Κοινωνία και εργασία: ο ρόλος των κοινωνικών τάξεων*, Παπαζήσης, Αθήνα 2000.
30. Μανσόλας Α., *Πολιτειογραφικά πληροφορίες περί Ελλάδος*, Αθήνα 1980.
31. Μαρίνος Γ., Petrascheck W., *Λαύριον*, Ινστιτούτον Γεωλογίας και Ερευνών Υπεδάφους, Αθήνα 1956.
32. Μαρκουλή Αθανασία, *Η δημιουργία και εξέλιξη της ΓΕΜΛ σηματοδοτεί νέες εξελίξεις στον οικονομικό και βιομηχανικό τομέα της Ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή, ΕΜΠ, Αθήνα 2008.
33. Μαρξ Καρλ, *Ο άνθρωπος στην εργασία και τη συνεργασία*: από τα "Grundrisen" της "Κριτικής της πολιτικής οικονομίας" 1857/58 [μετάφραση Σταύρος Καμπουρίδης], Εκδόσεις Γερ. Αναγνωστίδη, Αθήνα [197-].
34. Μαρξ Καρλ, *Το κεφάλαιο, Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, Μτφρ.: Παναγιώτης Μαυρομάττης, Τόμος πρώτος, Βιβλίο 1, Εκδόσεις «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα 1978.
35. Μοσκόφ Κωστής, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης: Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2^η έκδοση, Αθήνα 1985.
36. Μπουζολάκος Ιωάννης, *Μεγάλη Μεταλλουργική Άσκηση εκτελεσθείσα στο Λαύριο Αττικής*, Αθήνα 1988.

37. Μπράνης Σπ., *Στατιστικές εργατικών ατυχημάτων στην Ελλάδα*, ΕΛ.ΙΝ.Υ.Α.Ε.
38. Ορφανού Φωτεινή, *Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου:1900-1930*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειον Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2002.
39. Παπαστεφανάκη Λήδα, «*Άνδρες, γυναίκες, παιδίσκαι...*» *Εργασία και τεχνολογία στην ελληνική κλωστοϋφαντουργία. Η βιομηχανία Ρετσίνα στον Πειραιά (1872-1940)*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Αθήνα 2002.
40. Παυλάκης Π., *Ατυχήματα εργασίας: αίτια και μέτρα πρόληψης αυτών*, Πυρσός, Αθήναι 1947.
41. Πίντος Ι., *Οικονομική γεωγραφία*, Βιβλιοπωλείον «Το φοιτητικόν», 3^η εκδόσις, Αθήνα 1964.
42. Πετράκη Γεωργία, *Από το χωράφι στο εργοστάσιο : η διαμόρφωση του βιομηχανικού προλεταριάτου στο σύγχρονο Λαύριο*, Μετάφραση: Δώρα Τσιφλικά, Τυπωθήτω, Αθήνα 2002.
43. Πιζάνιας Πέτρος, *Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα (1842-1923):Το παράδειγμα των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985.
44. Pinol Jean-Luc, *Ο κόσμος των πόλεων του 19^{ου} αιώνα*, μτφρ: Ιω. Δουράμπη –Έφη Κάννερ, Πλέθρον 2000.
45. Πουланτζάς Α. Νίκος, *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, Μτφρ.:Γιάννης Κρητικός, Εκδόσεις Θεμέλιο, 2^η έκδοση, Παρίσι, 1978.
46. Ρηγίνος Μιχαήλ, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας Εμπορική Τράπεζα Ελλάδος, Αθήνα 1987.
47. Ρηγίνος Μιχαήλ, «*Η Ελληνική Βιομηχανία, 1900-1940*», στο *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18^{ος}-20^{ος} αιώνες)*, Τυπωθήτω Γ. Δάρδανος, Αθήνα, 2000.

48. Ροΐλος Γ., *Περί επαγγελματικού κινδύνου και της σχετικής ελληνικής νομοθεσίας:εργατικά ατυχήματα*, Δημ. Θεοφιλόπουλου, Αθήνα 1928.
49. Ρουσοπούλου Αγνή, *Πρώτα στοιχεία κοινωνικής πολιτικής και εργατικής νομοθεσίας*, Εκδόσεις Φλαμμα, Αθήναι 1937.
50. Σαλαμαλίκης Χ. Λάμπρος, *Ενδεχόμενο δηλητηριάσεως με μόλυβδο παιδιών που κατοικούν στο Λαύριο (επίπεδα μολύβδου αίματος)*, Διατριβή επί δικτατορία, Αθήναι 1978.
51. Σαλιμπά Ζιζή, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, ΓΓΝΓ, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ, Αθήνα, 2004.
52. Σεφέρης Κώστας, *Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα 1860-1975*, Αθήνα 1977.
53. Τσαίμου Γ. Κωνσταντίνα, *Εργασία και ζωή στο αρχαίο Λαύριο σε εγκατάσταση εμπλουτισμού μεταλλευμάτων του 4^{ου} αι. π.χ.*, Διατριβή, Αθήνα, 1988.
54. Φούρλαρης Γεώργιος, *Μεγάλη Μεταλλουργική άσκηση*, ΕΜΠ, Αθήνα 1986,
55. Χουμανίδης Θ. Λ., *Εισαγωγή εις την οικονομικήν κοινωνιολογίαν: Αγροτικήν – Βιομηχανικήν*, Καραμπελόπουλος Στ., Αθήνα 1978.
56. Ψυράκης Νίκος, *Οι ταξικοί αγώνες στην εποχή του καπιταλισμού*, Τόμος δεύτερος, Αθήνα 1989.
57. Watson J. Tony, *Κοινωνιολογία, Εργασία και Βιομηχανία*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 3^η έκδοση, Αθήνα 1995.

➤ Άλλες Πηγές

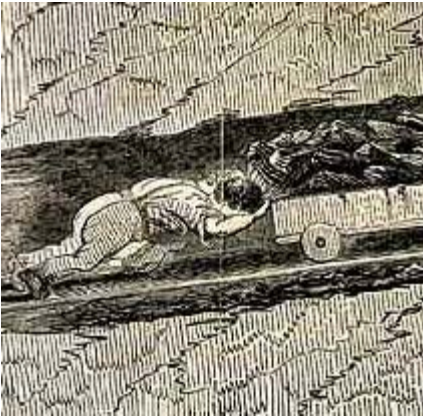
1. Δερμάτης Ν. Γεώργιος, Ε. Καλαφάτη, Α. Μαρκουλή, Ν. Μπελαβίλας και Γ. Τσίλης, Έντυπο «Το Μεταλλευτικό Λαύριο του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα»

εκδόθηκε για το 10^ο συνέδριο του TICCIH από το ΕΜΠ/Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου.

2. Ζυγομάλας Α., εκφωνημένος λόγος στη Βουλή των Ελλήνων την 16.02.1893, Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, περίοδος ΙΓ' σύνοδος Β', προεδρία Β. Βουδούρη, εν Αθήναις, 1893.
3. Κόμισσα της Γερσέης, *Ιστορία μεταλλείου, ρομαντικώς γεγραμμένη*, Αθήνησιν 1888.
4. Ούφνερ Θ., *Εκθέσεις επί των σμυριδωρυχείων Νάξου, των εν Μήλω ορυχείων μυλοπετρών και γύψον και των αιτίων των εν τοις μεταλλείοις Λαυρίου συμβαινόντων δυστυχημάτων*, Υπουργείον Οικονομικών-Τμήμα Μεταλλείων και Μονοπωλίων, Εκ του Εθνικού τυπογραφείου, Εν Αθήναις 1893.
5. Παπαβασιλείου Σωκράτης, *Έκθεσις περί της επιθεωρήσεως των εν Λαυρείω Μεταλλείων, ιδία δε περί των αιτίων των παρά τη Γαλλική Εταιρεία των μεταλλείων Λαυρείου συμβαινόντων εις τους εργάτας δυστυχημάτων και της κατά το εφικτόν προλήψεως αυτών*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Εν Αθήναις 1893.
6. Σάββας Κ., Μανούσος Π., Κυριαζίδης Κ., *Υγιεινή κατάστασις των εγκαταστάσεων της γαλλικής εταιρείας των μεταλλείων Λαυρίου*, Εν Αθήναις, 1919.
7. Φραγκόπουλος Γ. Στυλ., *Ιστορία της Τεχνολογίας*, <http://sfrang.com/historia/parart020.htm>.
8. Τριανταφύλλου Ιωάννης, *Μπερτσέκ: η δεύτερη Κουκουβίστα 1880-1920*, Καλοσκοπή 1980 (ανέκδοτο).

9. Σαλίβερος Ν.Α., *Συγκριτικός Πίναξ εργατικών ημερομισθίων και μισθών των ετών 1914-1920 Αθηνών-Πειραιώς*, ΥΠΕΘΟ/Επιθεώρησης Εργασίας, Εθνικό Τυπογραφείο, Εν Αθήναις 1920.
10. Οικονόμου Αριστείδης, *Το Λαύρειον*, Εν Αθήναις 1872.
11. Μητσόπουλος Κ., Νέγρης Φ., Κορδέλλα Αν., Σούτζος Δ.Σ., Λίβας Αθ., *Η επιθεώρησης των Μεταλλείων εν τω νομώ Αττικής-Γνωμοδότησις της υπό του Υπουργείου των Εσωτερικών συστάσης Επιτροπής*, Εκ του Τυπογραφείου Γ.Σ.Σταυριανού, Εν Αθήναις 1901.

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ

Εξώρυξη στην βικτωριανή Βρετανία

Μέχρι το 1840 παιδιά έως και 5 ετών εργάζονταν ακόμη και 12 ώρες την ημέρα στα ορυχεία της Μ.Βρετανίας.

National Coal Mining Museum.

Αγόρια 7-12 ετών σε ορυχεία της Αφρικής σήμερα εργάζονται για ένα δολάριο την ημέρα

800 περίπου παιδιά σε ορυχεία της ανατολικής επαρχίας Κατάνγκα σκάβουν για χαλκό και κοβάλτιο

Εργασία σε ορυχεία της Κίνας

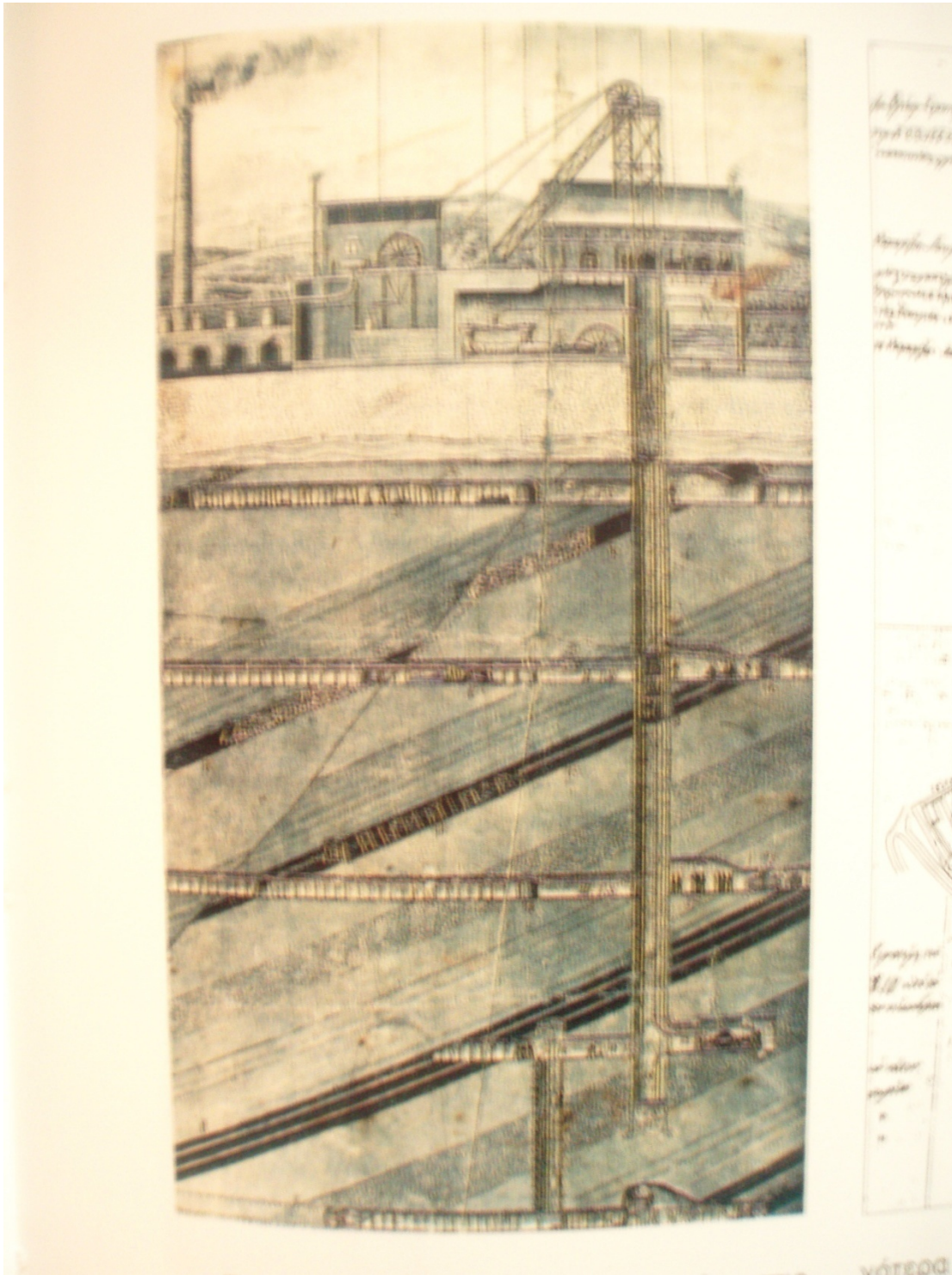

Εργάτριες στην χειροδιαλογή του μεταλλεύματος.

Εκκ. 232. Εργάτριες μπροστά στα Πλυντήρια της γαλλικής εταιρείας.

Εργάτριες (μικρά κορίτσια) μπροστά στα Πλυντήρια της γαλλικής εταιρείας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Τομή εδάφους στο μεταλλικό φρέαρ Σερπιέρι